

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Mei 1969

Jaargang 68 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, *p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:
*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

J. WEYNS

*Het Vlaams Openluchtmuseum
te Bokrijk in Belgisch Limburg
Blz. 41*

F. A. BREKELMANS

*De stedelijke ontwikkeling
van Breda*

Blz. 51

Toelichting bij de excursies

Blz. 66

HET VLAAMSE OPENLUCHTMUSEUM TE BOKRIJK IN BELGISCH LIMBURG

DOOR

J. WEYNS

Er hoeft nu wel niet meer in den brede te worden uitgelegd wat de zin en de bedoeling zijn van een openluchtmuseum. Het zijn geen nieuwigheden meer. Het eerste, „Skansen”, werd reeds in 1891 te Stockholm opengesteld. Intussen zijn de openluchtmusea de drukst bezochte aller musea geworden, en zowel jong als oud, zowel burger als boer, zowel gestudeerde als ongeletterde worden erdoor aangetrokken. Zij zijn het kleurrijke, sfeervolle, opene boek van het oude volksleven, de uitbeelding van de intieme geschiedenis van het voorvaderlijke leven van alle dag, een wetenschappelijk instituut tegelijk betreffende onze stoffelijke volkscultuur.

Ik heb mij voorgenoemen, met uw goedvinden, hier wat te vertellen uit de historiek van het Bokrijks museum, te spreken van zijn werkgebied en werkwijze, zijn opvatting en eigen karakter, zijn voornaamste bouwsels en sfeer; en ik zal er wat praktische inlichtingen aan toevoegen.

Kleine kroniek

Een eerste vraagje: hoe komt een openluchtmuseum tot stand? Te Stockholm was dat een resultaat van het streven van vooral één man: dr. Arthur Hazelius. Te Lillehammer, Noorwegen, was het de private verzameling van tandarts Anders Sandvig die werd overgenomen. Te Bokrijk is het anders gegaan. Laat ik eerst zeggen dat „Bokrijk” geen gemeente en geen dorp is, zelfs geen gehucht. Het is een oud heerlijk goed, dat in de middeleeuwen „Buksenrake” — d.i. „met beukebomen begroeide strook gronds aan een beek” — heette, en in 1251 door de landsheer, graaf Arnold IV van Loon, aan de Cisterciënsernonnenabdij Herkenrode, te Kuringen bij Haselt, werd afgestaan. Hij zal er wel zijn redenen toe hebben gehad. In de Franse tijd, precies in 1797, werd het goed verkocht, en na wat verdere wederwaardigheden werd het in 1938 eigendom van de provincie Limburg. Het aloude abdijgoed werd toen provinciedomein. Het was toen nagenoeg 540 ha groot. De provincie-overheid moest haar domein van Bokrijk openstellen voor het publiek. Er was voldoende ruimte om

er iets bijzonders van te maken. Tijdens de oorlog, in een gelegenheidsdruksel betreffende Bokrijk, was de gedachte reeds geuit, of er niet een openluchtmuseum zou kunnen worden opgericht. In 1952 werd daaraan zo ernstig gedacht, dat de gouverneur van Limburg (of „commissaris van de koning”) met enkele medewerkers naar Arnhem is getogen. Dat bezoek was overtuigend en beslissend voor gouverneur en gevolg: er zou worden doorgewerkt aan de totstandkoming van een openluchtmuseum in het provinciedomein van Bokrijk. De meermaals genoemde gouverneur is dr. jur. L. Roppe. Zijn naam zal verbonden blijven aan het Bokrijks museum als die van de doordrijvende initiatiefnemer. Mijn verhaal is nu al zo ver, dat er van overheidswege de *wil* is vastgesteld tot het bouwen van een openluchtmuseum.

Nu begint een persoonlijk verhaaltje. Na een reis in Skandinavië, in 1951, had ik een ontwerp gemaakt voor een „Kempisch Openluchtmuseum”. Ik was toen verbonden aan een museum te Brussel en had mij al een stukje met boerderijbouw en stoffelijke volkscultuur ingelaten. De toedracht op dat ogenblik was dus zó: ergens was er een opzet (zie boven!), en ik had een plannetje. De toestand was te vergelijken met twee elektrische polen; er hoefde nog iets te geschieden om de vonk te doen flitsen. Dat gebeurde met een toevallige briefwisseling, begin 1953, tussen gouverneur Roppe en mij. Hij heeft mij, ten gevolge daarvan, voor zijn opzet gespannen. Zo ging de wagen aan het rollen.

Er werd dadelijk werk gemaakt van de verkenning van het terrein en de studie van het ontwerp. In zijn zitting van 6 oktober 1953 besloot de provincieraad van Limburg, officieel en wettelijk, tot de oprichting van het Bokrijks openluchtmuseum. Begin 1954 werd het bouwen voorgoed aangepakt. Wij streefden naar het verwezenlijken van een bouwprogramma volgens hetwelk drie bouwsels per jaar zouden worden opgericht. Op 12 april 1958 werd het museum opengesteld en ontving dat jaar ruim 222 000 bezoekers. De bijval was verzekerd. Het bezoe-

kersaantal is gestadig aan gestegen. Het officiële cijfer voor 1968 is 350 135 bezoekers. In het jaar 1966, echter, is er wat bijzonders voorgevallen. De kurve vertoont alsdan een ongewoon hoge piek, namelijk méér dan 385 000 eenheden, wat ongeveer 100 000 méér is dan normaal mocht worden verwacht. Verklaring: het vertonen in de Vlaamse beeldbuis van een episodefilm voor de jeugd, grotendeels te Bokrijk opgenomen.

Werkgebied

Ik zei terloops, dat ik een plan voor een „Kempisch Openluchtmuseum” op zak had. Dat moest dan een Kempisch „oud dorp” worden. Het museum bij Odense, op het Deense eiland Fünen, „Den Fynske Landsby”, had mij daartoe als voorbeeld voor de geest gestaan. De bekomen opdracht: een Limburgs openluchtmuseum uit te werken — dat dan een Kempisch en een Haspengouws „dorpje” zou omvatten — werd spoedig uitgebreid. Dank zij een interprovinciale verstandhouding zou te Bokrijk het museum van het ganse Vlaamse Land worden gebouwd. Wij mogen dus spreken, sindsdien, van het „Vlaamse Openluchtmuseum”.

Het Vlaamse Land — of de noordelijke, Nederlandstalige helft van België — omvat, ten opzichte van de boerderijbouw, drie grote kultuurlandschappen. Daar de plattelands bouwsels immer innig zijn verbonden met de stoffelijke omgeving, stemt onze indeling ook overeen met drie grote „natuurlijke gewesten”, te weten 1° een arm heidelandschap (de Kempen, omvattend bijna gans de provincie Antwerpen en de noorderhelft van de provincie Limburg), 2° een vruchtbaar heuvelland (de zuiderhelft van Limburg met aansluitend het diëtse deel over de Maas of de Voerstreek; de provincie Brabant; verder het zuidelijke deel van de provincie Oost-Vlaanderen); 3° een vruchtbare, waterrijke laagvlakte (de Scheldepolder ten noorden van Antwerpen; Waas- en Meetjesland in de noorderhelft van de provincie Oost-Vlaanderen; het grootste deel van West-Vlaanderen met inzonderheid de zee-polder).

Het eerste gebied, de Kempen, is hoevebouwkundig gekenmerkt door een archaische bouwtrant, gebruik makend van primitieve materialen: eikehout, leem, stro. Het vakwerk is er arm aan hout; het wordt niet aan de blik prijsgegeven want het wandvlak wordt geheel effen witgemaakt — althans de jongste paar eeuwen, niet in Bruegels tijd. Er is een *kleine boerderij*, met de schuur onder hetzelfde, langgestrekte schild-

dak (fig. 1 en 2), en er is een *grote boerderij*, met afzonderlijke schuur (fig. 8). Van de grote boerderij zijn het „woonstalhuis” (fig. 9) en de schuur driebeukig en behoren tot de Neder-europese boerderijfamilie, waartoe ook het „los hoës”, het Nedersaksische hallehuis enz. behoren. Ons Kempisch hallehuis is echter *bescheidener* van uitzicht en minder zuiver van type. Er zijn twee schuurvormen: een met dwarsgerichte *den* of *deel* (de oudste!) (fig. 3) en een met langgerichte (ook *Brabantse schuur* genoemd) (fig. 4 en 10).

In ons tweede hoofdgebied streeft de boerderijontwikkeling naar de *gesloten aanlegvorm* (zgn. „vierkanthoeve”) (fig. 7). In ons derde gebied staan de boerderijgebouwen los van elkander, aan drie of aan vier zijden van een dienstruimte; een watergracht omgeeft het geheel („driezijdenhoeve” en „vierzijdenhoeve”).

Die korte inleiding is mij noodzakelijk gebleken om de opdracht van het Vlaamse Openluchtmuseum te begrijpen.

Iets over de werkwijze

Betreffende de aanlegvorm van het Kempische „dorp” kon er geen twijfel bestaan. Zogoed als alle oude dorpskommen en gehuchten in de Kempen vertonen nog thans de driehoekige aanleg. Er werd vroeger herhaaldelijk van een „Frankische driehoek” gesproken. Wij zijn thans voorzigtiger. De oorsprong van die driehoek is nog niet afdoende verklaard, bij mijn weten. Dat vraagstuk moet ons echter te Bokrijk niet bezighouden. Wij moeten slechts de feiten waarnemen en die tot hun recht laten komen. Derhalve hebben wij de driehoekige dorpsaanleg tot uitgangspunt verkozen. Verder behoren wij te weten — o.a. uit de oude dorpskeuren of politiereglementen — dat het dorpsplein oudtijds diende tot verzamelplaats voor het vee; dat de aanliggende erven afgetuind (afgesloten) dienden te zijn ter beschutting tegen het loslopende vee; dat er ten minste één drink- en brandpoel moet zijn; dat er een gerechtsboom, schepenbank (afb. 3) en schandpaal kunnen zijn. Daarmee weten wij reeds veel betreffende de aankleding van het dorpsplein.

Voor het Haspengouwse „dorp” hebben wij niet kunnen steunen op een typische algemeen geldende dorpsvorm. Voor dat tweede „dorpje” te Bokrijk (in het tweede hoofdgebied) is er uitgegaan van één bepaald voorbeeld. De oudste kadasterkaarten (\pm 1845) waren het uitgangspunt. Uitgekozen is geworden een dorpje waar-

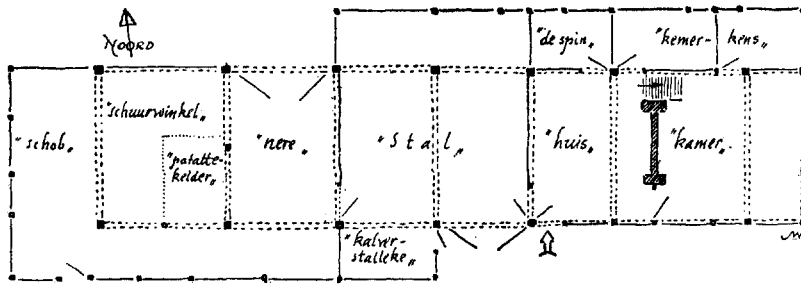

Fig. 1. Kleine boerderij uit Houthalen-Kwalaak, Limburgse Kempen; plattegrond.

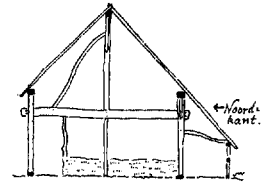

Fig. 2. Kleine boerderij uit Helchteren, 1815, Limburgse Kempen; opstand gezien vanaf de den of deel.

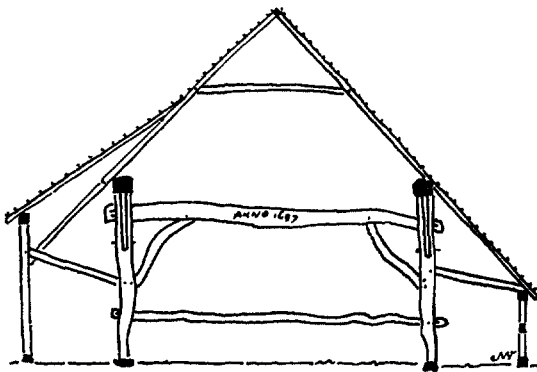

Fig. 3. Schuur met dwarsgerichte den of deel uit Kattenbosch bij Lommel, Kempen, 1967; dwarsdoorsnede.

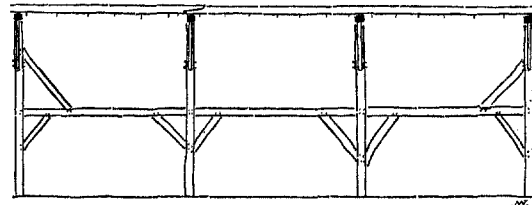

Fig. 4. Schuur met langgerichte den uit Mol-Zelm, Kempen; balkwerk naast de „ner” of dorsvloer.

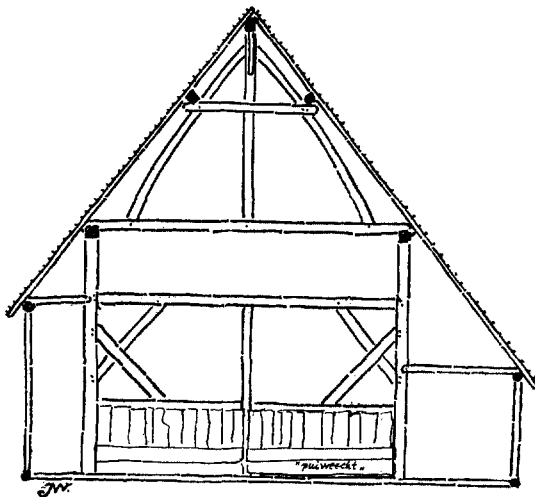

Fig. 5. Schuur uit Proven, oudste inschrift 1645. Zeldzame driebeukige schuurvorm uit West-Vlaanderen.

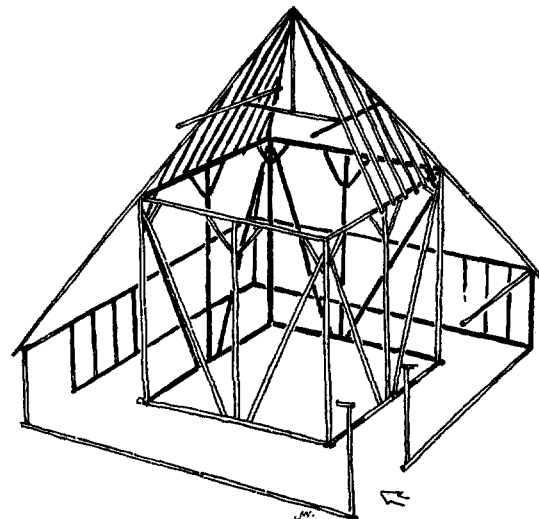

Fig. 6. Geraamte van de bergschuur of mikke uit Lo, West-Vlaanderen, 1711. Naar de vorm (niet genetisch) verwant met de stolpboerderij.

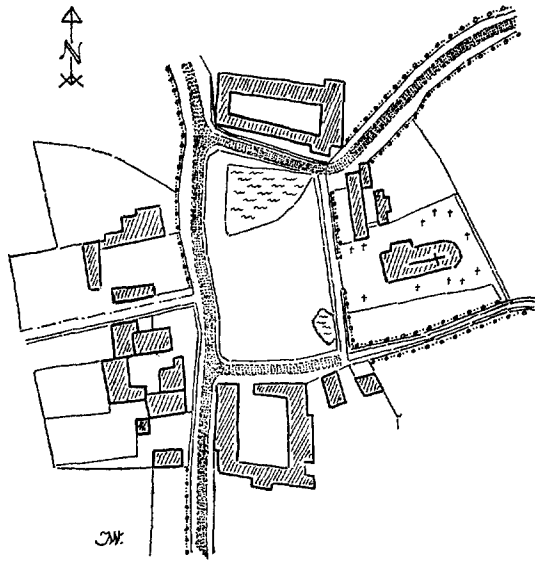

Fig. 7. Dorpskern van Ulbeek, Zuid-Limburg (Haspengouw), naar kadastraalplan van \pm 1845.

van de aanleg drie museumvoordelen had aan te bieden: 1° er was een dorpsplein, welk feit het verloop van gebeurtenissen vergemakkelijkt, en dat verder een goed uitzicht op de gebouwen verzekert; 2° het aantal gebouwen ervan is beperkt en valt derhalve binnen de museummogelijkheden (het is er namelijk een tiental); 3° er is een grote verscheidenheid van plattegronden. Dat laatste punt is zeker niet zonder belang. Wij willen de *verscheidenheid* der oude landelijke bouwkunst tonen. De oude kadastraleplannen laten zien of het een éénledige behuizing geldt, of een tweeledige, een aanleg in U-vorm of een die gesloten is („vierkantehoeve”). Eens het oude dorp in het museumplan ingetekend, komt het er op aan, in hetzelfde dorp — het is Ulbeek waar ik het over heb (fig. 7) — of in hetzelfde gewest, goede vervangstukken te vinden. Eén bouwsel werd te Ulbeek zelf gehaald. Het is reeds overgebracht en in ruwbouw gereed. Het was ooit een herberg. Zo zijn wij dan meteen aan een dorpsherberg gekomen. Voor onze Vlaamse dorpen betekent de herberg een belangrijk stuk volksleven.

Een verworven gebouw stelt het museumbeheer voor een reeks moeilijkheden. Daar zijn o.a. de verbouwingen. Een huis is een levend iets, het groeit en verandert onder invloed van de grootte der familie, de uitbreiding of inkringing van het bedrijf, de welstand en de mode, de opkomst van nieuwe bouwmaterialen. Waren die verande-

ringen nu maar steeds met zorg en schoonheid gedaan, dan zouden ze niet zo erg schaden. Om de jongste verbouwingen is het echter gewoonlijk erbarmelijk gesteld. Ze moeten zeker worden weggewerkt. In principe verwijderen wij alle verbouwingen die we duidelijk onderkennen. Wij „zuiveren” dus zolang wij zekerheid hebben. Aan onze abdijhoeve uit Oevel, Antwerpen, heb ik 28 bouwveranderingen kunnen ontraadselen. Nu heeft het woonstalhuis zijn uitzicht van 1737 terug (afb. 7 en fig. 9).

Een tweede moeilijkheid wordt veroorzaakt door de bemeubeling. De over te brengen huizen zijn gewoonlijk verlaten. Hier en daar een waardeloos voorwerp, in de kelder of, vooral, op de zolder, is alles wat is nagelaten. Slechts één boerderij is ons met de bemeubeling in de hand gespeeld; dat was de „Kilbershoeve” uit Meeuwen, Limburg. Onder dat meubilair, uit \pm 1900-1925, is veel, dat arm en eenvoudig is. Dat huisraad is echter een dokument voor de tijd en de plaats. Daarom hebben wij het geëerbiedigd. In een ander geval, het boerderijtje uit Kortesseem, Limburg (afb. 9), wist de laatste bewoner (anno 1954) precies te zeggen, wat er allemaal in huis was omstreeks 1880. Wij hebben vervangvoorwerpen gevonden en het huis aangekleed naar de opgetekende gegevens. Ook in een dergelijk geval hebben wij nog met een bepaald tijdsdokument” te doen.

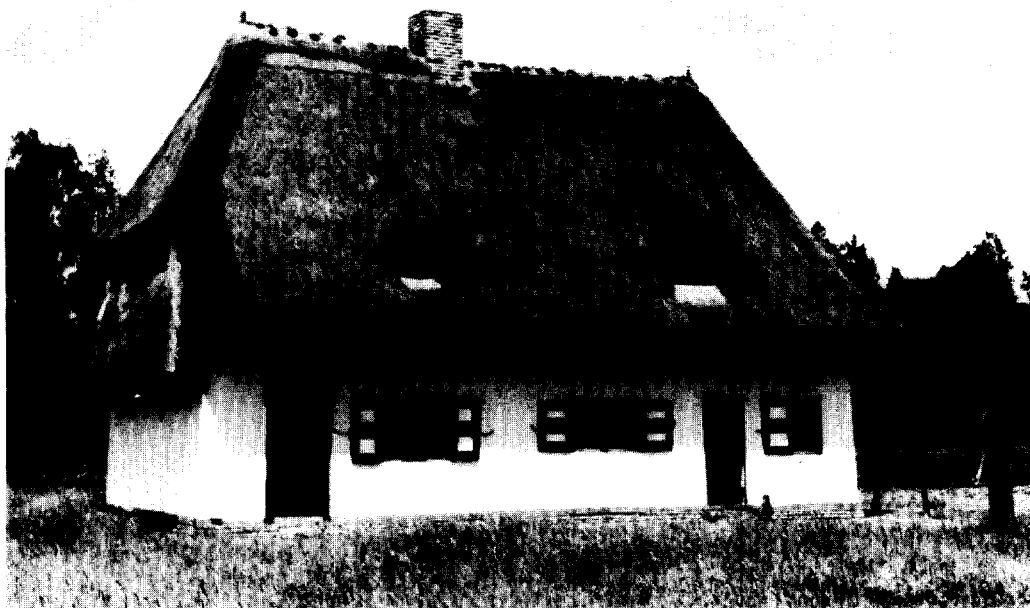
In de andere gevallen moet het binnenhuis opnieuw worden samengesteld. Omheen het Kempische dorpsplein is dat gebeurd met drie huizen, die elk uit een andere eeuw stammen: 16de, 17de en 18de eeuw. Als wij daar het voornoemde huis uit Meeuwen aan toevoegen, uit de 19de eeuw en met meubilair dat nog als 19de-eeuws kan gelden, dan is de toedracht omheen het dorpsplein zo, dat er, qua meubelhistoriek, van eeuw tot eeuw kan worden gestapt van 1500 tot 1900.

Laat ik nog even dat huis uit de 16de eeuw, onze zogenaamde „Bruegeliaanse” boerderij (afb. 8), er uit pikken, want hiervoor moet ik mij in het bijzonder verantwoorden. Het gaat vooral om de „kamer” van dat woonstalhuis, die — volgens de versiering van de balkzool — van omstreeks 1500 kan dagtekenen. Waar haalt een mens nog boerenhuisraad uit Bruegels tijd vandaan? Met een kist en een schapraai of etenskast ging het nog enigszins, maar waar een tafel en stoelen vinden, en het tafelgerei? Nood breekt wet, en ik heb, naar betrouwbare dokumenten, laten namaken: een *rondeel* of ronde tafel, een reeks driekantige

HET VLAAMSE OPENLUCHTMUSEUM TE BOKRIJK

Afb. 1. Westvlaams gehucht. Huis uit Oostvleteren, 1507; schuur uit Vinkem, 1539; schuur uit Lo, 1711.

Afb. 2. Boerenhuisje uit Oostvleteren, West-Vlaanderen, 1507.

Afb. 3. Schepenbank uit Bevere-Oudenaarde, 16de eeuw.

Afb. 4. Boerenhuis uit Lokeren, Oost-Vlaanderen, 1751.

HET VLAAMSE OPENLUCHTMUSEUM TE BOKRIJK

Afb. 5. Kleine Kempische boerderij uit Heist-op-den-Berg, prov. Antwerpen, 1679.

Afb. 6. Kempische schuur uit Olen, prov. Antwerpen, 1789.

Afb. 7. Abdijhoeve uit Oevel, Antwerpse Kempen, 17de-18de eeuw.

Afb. 8. Boerderij uit Vorselaar, Antwerpse Kempen, ± 1500-1650.

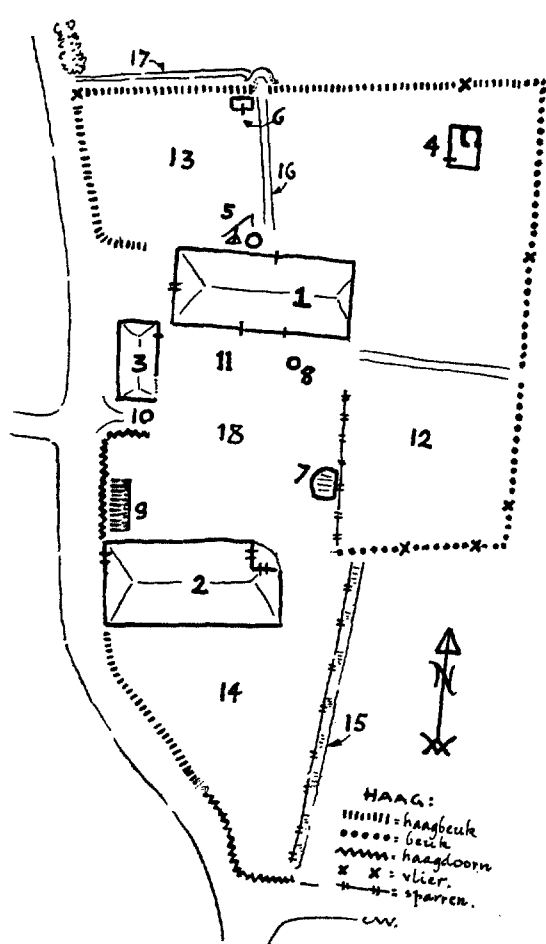

Fig. 8. Schets uit 1954 van de boerderij uit Oevel, Antwerpse Kempen. Aanlegplan met haag van levend hout. 1 woning met koestal, 2 schuur, 3 paardenstal, 4 bakhuis, 5 waterput, 6 assekot, 7 groenkuil, 8 nieuwe waterput, 9 houtmijt, 10 varegat of toerit, 11 boekerdebaan, 12 boomgaard, 13 hof, 14 vetwei, 15 gracht, 16 hofpad, 17 kerkepad, 18 messing.

stoelen of driestallen, een spinrokken, rode snijplakjes of *teljoren*, houten eetkommetjes. Natuurlijk ook een bakermat. Bierkannen en -kannetjes, een olielampje, kregen wij in bruikleen van het Töpfereimuseum te Raeren (bij Aken), en de toegevoegde 19de-eeuwse handhaspel heeft nog juist dezelfde vorm als eentje uit Bruegels tijd. Zo kwam de „Bruegelkamer” dan tóch uit de verf. Is de werkwijze verantwoord? Wij hadden geen keuze. Wat namaak is, laat het blijken, en in die zin is er dus geen „bedrog”.

Een derde moeilijkheid vindt zijn oorzaak in het feit, dat een boerderij zelden nog volledig is.

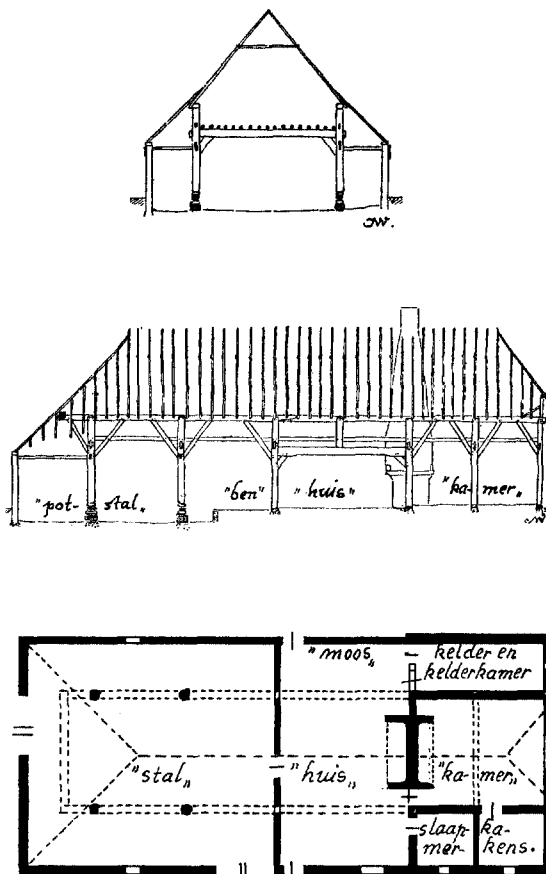

Fig. 9. Dwaarsdoorsnede, lengtedoorsnede en plattegrond van het woonstalhuis uit Oevel.

Meestal ontbreken er één of méér dienstgebouwen. In een zulkdanig geval wordt in dezelfde streek uitgekeken naar de vervangstukken. Wij waren bijvoorbeeld zeer gelukkig, voor ons — éénzaam overgeschoten — woonhuis uit 1507 van Oostvleteren, West-Vlaanderen (afb. 1-2), een schuur te vinden in een naburig dorp (Vinkem), dewelke dagtekent uit 1539 (afb. 1)!

Een laatste hier aan te halen moeilijkheid is die van de bouwtechnieken (timmer-, wandwerk, metselwerk, dakbedekking). Wij doen ons best, die zo goed mogelijk te herhalen. Ondergronds echter gebruiken wij geen oude steen meer. In

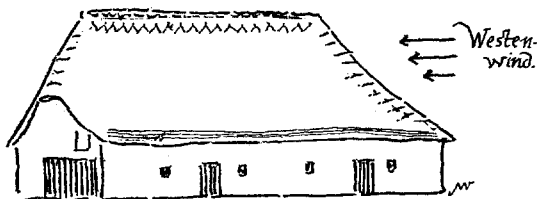

Fig. 10. Schuur met langsgerichte den of deel uit Oevel, 17de eeuw(?).

den beginne hebben wij dat wel gedaan maar het is niet vol te houden. Voor de juistheid van het strooien dak, vooral de dakvorsten, hebben wij er een stroekker bijgehaald uit de betrokken streek, indien dat nodig bleek. Ik vind het belangrijk, dat de daktechniek zeer juist worde herhaald.

Opvatting en sfeer

Het hartstuk van het Bokrijks domein is een kasteel. Dat was het eerste eet- en drankhuis. Er zijn er thans vier, zoals ik aanstonds nog moet aanhalen. Het kasteel staat buiten het museumgebied, en in 1957 gebeurde er daar het volgende. Er kwamen twee klanten de drankzaal binnen. Ze waren toevallig door het Kempische dorpin-opbouw gelopen en vroegen aan de kelner: „Welk gehucht is dat, wie woont daar?” Zo kreeg ons werk onbewust een oktrooi van natuurlijkheid. De wandelaars hadden niet opgemerkt, dat het museumgebouwen betrof.

Dat toeval verraadt een van onze hoofdbekommernissen ter zake opvatting en sfeer van het Bokrijks museum, vooral wat het Kempische dorpje betreft. Onze plattelandsbouwkunst is arm; onze binnenhuizen zijn arm. Wij moeten de nadruk leggen op een verzorgde, verantwoorde, sprekende, schilderachtige voorstelling en inplanting in het landschap. Wij werden daarbij machtig gesteund door de aanwezigheid van een reeks eeuwenoude eiken. Juist zij zijn trouwens bepalend geweest voor de ligging van de dorpskom. Bomen en bouwsels lijken nu sedert eeuwen bij elkander te hebben behoord. Aan elk huis ligt een tuin, zoals te onzent de geplogenheden is. In de smidse wordt er gesmeed. Een strooien dak vernieuwen, doen wij bij voorkeur in de periode van het jaar, dat het museum toegankelijk is. De twee watermolens kunnen draaien (afb. 11 en 18). Voor de windmolen nabij het dorpsplein is dat te gevaarlijk, maar indien wij een standermolen vinden uit de Vlaamse Westhoek om te plaatsen in ons Westvlaams gehucht, dan hopen we die in werking te tonen.

Hij zou dan niet toegankelijk zijn — het gangwerk van de andere onderkruier is immers te bekijken. „Leven brengen in de brouwerij” is onze grote bekommernis, maar er zijn, eilaas, vele beperkingen aan die ijver. Een kudde schapen verlevendigt in hoge mate ons dorpsplein, als de herder ze er, toevallig of in opdracht, laat weiden. Ten minste één zwijnenhok herbergt een paar zwijnen. Wij hadden ook geregeld bijen. De wachters (suppoosten) onzer huizen dragen de blauwe kiel en zijden muts — een overwegend 19de-eeuwse heemdracht (afb. 14 en 17). Men kan dat principieel afkeuren. Maar zou men dat nog doen, indien men 's morgens — zoals mij meermaals is gebeurd — een groepje van drie „boekens” bij elkander ziet staan keuvelen, en getroffen wordt door de kleur en sfeer van dat landelijk tafereeltje, dat u plots een kleine eeuw verplaatst naar het verleden? Of zou men het doen, indien men zou weten hoe ontelbare keren die aangeklede wachters worden gefotografeerd?

De dienststers in de dorpskerk van het museum dragen een kanten kap, gemaakt naar het model gedragen door een Kempische vrouw die gestorven is in 1932. Dat mutsje staat hun lief. De kelners lopen in het oog met de rode Kempische borstrok. De herbergkeuken doet haar best om een en ander van de oude gastronomie te laten proeven. Met de boekweitkoek is dat zeker geslaagd. En zo heeft het Vlaamse Openluchtmuseum, qua landschap en qua aankleding — ik ging bijna zeggen: qua bezieling —, zijn eigen sfeer gekregen.

Belangrijkste bouwsels

Op de vraag, welke bouwsels de belangrijkste zijn, is het antwoord gekleurd door de persoonlijke ervaring of door het ingenomen gezichtspunt. Voor mij persoonlijk, bijvoorbeeld, zou het gewettigd zijn, het huisje uit mijn geboortedorp Heist-op-den-Berg, Antwerpen, gejaartekend 1679 — sterfjaar van Jan Steen —, te kiezen (afb. 5), omdat ik er ooit vele uren heb gesleten bij de laatste bewoner (volkskundig een belangrijk zegspersoon!); omdat er zeer waarschijnlijk nog voorzaten van mij hebben in gewoond; omdat de laatste bewoner een bijzonder man was, waarlijk „Dichter und Bauer” doch vooral zeer vroom en zeer rechtvaardig. Het dichtstuk „Het Vaderhuis”, door die laatste bewoner gewijd aan dat intiem Kempisch huisje, heb ik aan de wand opgehangen, in de kamer waarin het werd geschreven.

Voor de geboren en getogen Kempenaar die ik

ben, gaat een bijzondere voorkeur naar onze boerderij uit Vorselaar, onze reeds voornoemde „Bruegeliaanse” boerderij. Gezien van de oostzijde, met op de voorgrond de aftuining van dood hout — naar de voorbeelden te vinden op prenten van Pieter Bruegel —, is er wel geen bouwwerk meer in den lande dat zo innig en sprekend de sfeer van de zéér oude Kempen oproept (afb. 8). Wij kunnen ons indenken, één der boerenhuizen van Bruegels *Boerendans* (Wenen) vóór ons te zien oprijzen. Naar mijn gevoel heeft Bruegel in dat schilderij het zuiverste, de sfeer van het oude Kempische dorp weergegeven, al zijn er dan aan de twee huizen links een paar bijzonderheden die niet waarheidsgetrouw zijn getekend.

De juiste ouderdom van de oostelijke — oudste — bouwpartij van het „Bruegelhuis”, het gedeelte met de uitkragende zolderpartij, kennen wij nog niet. Eerlang zullen wij die laten bepalen met de jaarringenmethode door dr. E. Hollstein te Trier. Indien de jaarringenkurve van de Kempische eiken nagenoeg overeenstemt met die van de eiken uit de streek van Trier, dan staan onze kansen op een welslagen er goed voor. Ons oudste gejaartekende gebouw is er een uit 1507 en zijn plaats van herkomst is Oostvleteren aan de IJzer, West-Vlaanderen (afb. 1 en 2). Het is het overgeschoten woonhuis van een omwalde boerderij uit ons derde kultuurlandschap. 1507 blijkt merkwaardig te zijn. Wij kennen voorlopig in Vlaanderen geen ouder lemen boerenhuis, maar naar drs. R. C. Hekker, Den Haag, mij heeft meegedeeld, is er in Nederland ook geen bekend dat ouder zou zijn. „Het oudste lemen boerenhuis der Nederlanden” te bezitten, dunkt mij wel iets te betekenen voor ons bescheiden Vlaamse Openluchtmuseum.

Er ligt nog een machtige schuur uit de West-vlaamse zeepolder te wachten op haar opstanding en het kan zijn dat die (gedeeltelijk) uit 1333 zou stammen (fig. 11). Er zijn namelijk (te Brugge) rekeningen betreffende die polderhoeve bewaard uit 1333 en daarin is er sprake van een schuur. Maar ook in dit geval moet de jaarringenmethode zekerheid brengen. Een stuk uit 1333, het zou alleszins tot de verbeelding spreken: bij die bouw kunnen nog mensen betrokken zijn geweest van de Guldensporenslag 1302, welke gebeurtenis nog steeds in Vlaanderen jaarlijks wordt herdacht als een nationale feestdag!

Met onze abdijhoeve uit Oevel, Antwerpse Kempen, kunnen wij, theoretisch, nog verder terug dan 1333: zij moet omstreeks 1200 door

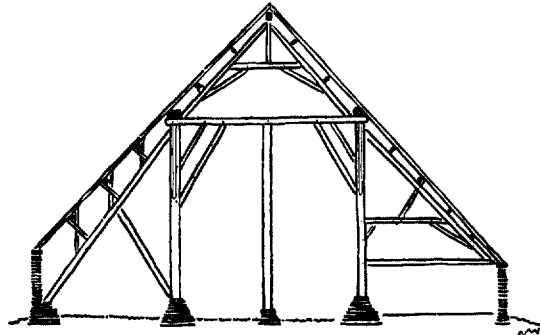

Fig. 11. Bergschuur of polderschuur uit Zuienkerke bij Brugge, 1333(?). Slechts de stapelruimte (28.65 x 22.52 m) is oorspronkelijk.

de paters van Tongerlo zijn gesticht (afb. 7). Van 1393 af kennen wij er alle pachters van tot 1954. Als het om een eermalige abdijhoeve gaat, heeft de historicus te onzent geluk, want het abdiarchief verklapt zeer veel. Aan de hand van dat archief kon ik een monografie betreffende onze abdijhoeve in het licht geven (83 blz., 1955).

Maar 1200 is nog niet ons eindpunt! Te Bokrijk is de oudste der bewaarde kerken van het land te zien. Het betreft ons laatste voorbeeld van de zogenaamde „kleine Rijnlandse kerken”. Volgens prof. Hermann Hinz, Kiel, een specialist ter zake, dateren schip en koor uit de 10de of de 11de eeuw, maar alleszins van voor het jaar 1100. Het schip meet maar 10 m bij 8 m, het koor 5 m bij 5 m (buitenzijdse maat). De twee oude gedeelten zijn gemetseld met op de heide vergaarde keien. Er zijn er bij van een halve kilo maar er is er ook eentje te zien van ongeveer achthonderd kilo. De toren is van veel later — denklijk van omstreeks 1550 — en in verhouding zeer groot: hij moest immers dienen tot toevluchtsoord voor de mensen (met hun kisten!) uit de buurtschap. Maar dank zij die toren bezitten wij een *volledig* uitgegroeide „kleine Rijnlandse kerk”; zo verre heeft het enige in Nederland bewaarde voorbeeld — het kerkje te Lemiers bij Vaals in Zuid-Limburg — het niet gebracht. Tot een toren is men er niet geraakt; slechts een dakruiter zit er op het dak. Opgravingen, gedaan door prof. Jozef Mertens, Leuven, hebben uitgewezen, dat één of misschien twee houten kerkjes zijn voorafgegaan aan het stenen bedehuis (fig. 12). (Wij zouden bij elk over te brengen oud huis eveneens de ondergrond moeten kunnen laten onderzoeken, dan vonden wij misschien iets terug van middeleeuwse en vroeg-

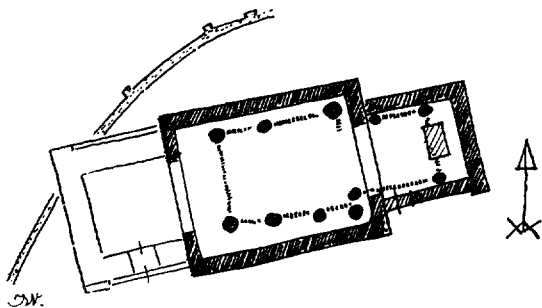

Fig. 12. Romaanse kerk te Erpekom, Limburg, met ingetekend de voor-romaanse sporen van houtbouw (naar J. Mertens).

middeleeuwse behuizingen; het is immers waarschijnlijk, dat de nieuwe huizen zijn opgericht op de plaats — of vlak ernaast — van de oude woningen; zo zou de leemte tussen voorgeschiedenis en late middeleeuwen misschien een ietsje opgevuld geraken). Om terug te keren tot ons kerkje: wij hebben de muurvlakken vóór het uiteennemen ingedeeld in vierkanten van 1 m zijde, de stenen genummerd, vak na vak gefotografeerd, en tijdens het afbreken de stenen per vak gegroepeerd gelaten. Tijdens de herbouw verschenen de lijnen opnieuw op het muurvlak. De overkapping van het koor — een sporen- of hanebalkenkap zoals eveneens die van de oude Kempische bouwsels er een is! — steunt op voldoende bewijzen van de oude toestand; die van het schip is hermaakt naar een bestaand romaans voorbeeld (Sint-Annakapel te Oudergem bij Brussel). In de middeleeuwen hoorde de heerlijkheid Erpekom — het gehucht van de gemeente Grote-Brogel in Noord-Limburg waar het kerkje vandaan komt — toe aan de hertog van Gulik (Rijnland), die een afstammeling was van Karel de Grote. Het is derhalve niet uitgesloten, dat Erpekom een kroondomein van Karel de Grote is geweest en dat hij zelf het eerste houten kerkje heeft doen bouwen. Het verhaaltje is in elk geval boeiend genoeg om te vertellen aan onze museumbezoekers!

Laat ik het, qua belangrijke gebouwen, daar maar bij laten, al is onze bedrijfsklare, af en toe draaiende watermolen-oliemolen, gejaartekend „1702”, zeker eveneens een belangrijk museumstuk (afb. 11); en al is onze museumherberg, „In Sint-Gummarus” uit Lier, onmisbaar in ons dorpje. Nog een gelukkige samenloop van omstandigheden: een schuur uit 1789 (uit Olen, Antwerpen) (afb. 6) en een huis uit 1815 (Helchteren, Limburg) (fig. 2) geven de mu-

seumgids de schone gelegenheid, het verschil te doen uitkomen tussen wat betekent de politieke geschiedenis (1789: Franse Revolutie; 1815: Waterloo) en de innige geschiedenis van het voorvaderlijke dagelijkse leven dat in een openluchtmuseum aan de orde is.

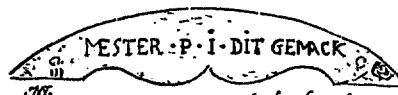
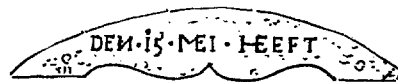
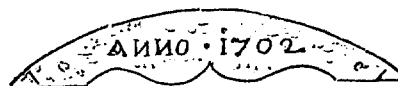
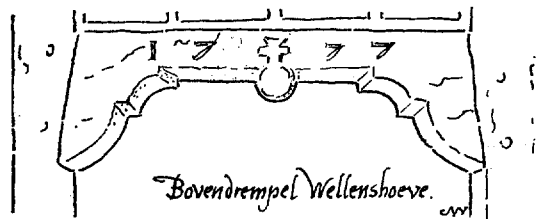
Praktische inlichtingen

Het provinciedomein Bokrijk ligt halfweg tussen Hasselt en Genk, aan de noordkant van de rijksweg die beide plaatsen verbindt. Er is voldoende bewegwijzering. Van de autoweg Antwerpen—Aken bedraagt de afstand nagenoeg 10 km. Voor wie uit de richting Antwerpen komt, is de beste afrit Hasselt-West; uit de richting Aken is dat Diepenbeek.

Het museum is geopend van Palmzondag (zondag vóór Pasen) tot einde oktober. Voor een rustig, aandachtig bezoek wordt er sterk aangeraden, nooit een zon- of feestdag uit te kiezen. De beste maanden, qua stemming, zijn mei en oktober. Er is een gedrukte *Beknopte Gids* en een *Omstan-*

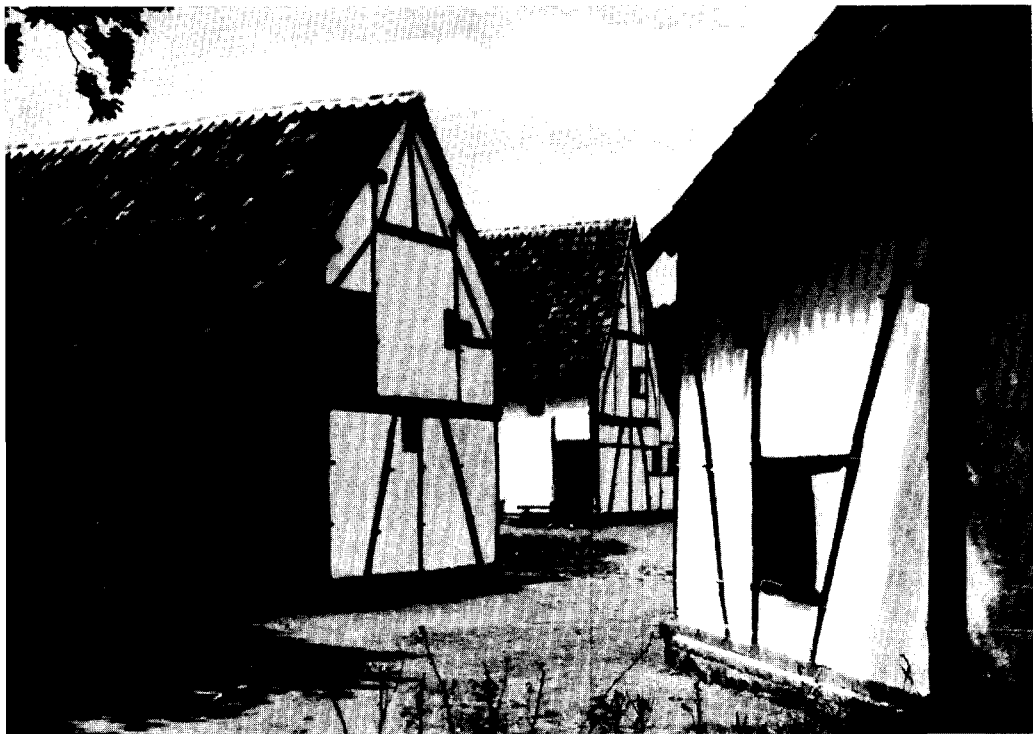
Inscriptie dat „anno 1807” beduidt, op de moorbalk van het huis uit Oostvlietern.

Inscriptie oliemolen, Ellikom.

Afb. 9. Kleine „Winning” uit Korteseem, Zuid-Limburg 1667.

Afb. 10. Midden-Limburgse meerledige „winning” uit Hoeselt, 16de-19de eeuw.

Afb. 11. Olieslagmolen uit Ellikom, Limburgse Kempen, 1702.

Afb. 12. Smidse uit Neeroeteren, Limburgse Kempen, ± 1860.

HET VLAAMSE OPENLUCHTMUSEUM TE BOKRIJK

Afb. 13. Boerderij uit Meeuwen, Limburgse Kempen, ±1835.

Afb. 14. Boerderij uit Meeuwen, Limburgse Kempen, ± 1835, door de Haspengouwse (= Zuidlimburgse) vakwerkbouw beïnvloed.

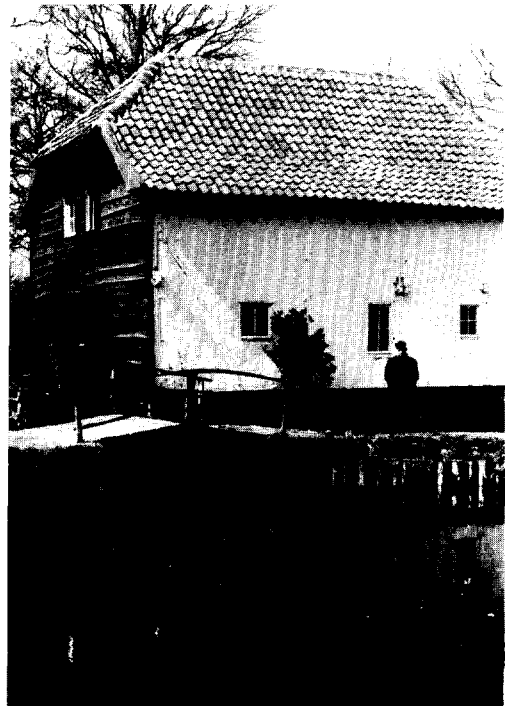
Afb. 15. Kelderhut uit Koersel, Limburg, 19de eeuw.

Afb. 16. Kapel uit het gehucht Metsteren, Sint-Truiden, 17de eeuw.

Afb. 17. Paanhuis of brouwerij uit Diepenbeck, Limburg, begin 18de eeuw. Pomp uit 1772.

Afb. 18. Watermolen uit Lummen, Limburgse Kempen, 18de eeuw.

dige Gids voor de Bezoeker beschikbaar. De eerste geeft een bondige beschrijving per museumnummer, welk nummer vóór ieder monument is aangebracht, de tweede is uitvoeriger en volgt de wandelweg.

Er zijn 8 nummers in een populair-wetenschappelijke reeks *Bokrijksse Berichten* verschenen, die een museumgebouw (o.a. onze abdijhoeve uit Oevel!) of een volkskundig onderwerp behandelen. Achter de hoofdtoegang is er, sedert de aanvang van het seizoen 1969, een groot oriëntatiebord opgesteld, waarop alle museummonumenten staan afgebeeld, met het museumnummer. Die nummers worden aan de rand herhaald per gemeente. 57 gemeenten zijn er reeds bij betrokken. Dat is vooral nuttig voor de Vlaamse bezoekers en daarmee wordt het bijzondere karakter van een openluchtmuseum nogmaals belicht: als een gebouw naar Bokrijk verhuist, is dat in zijn omgeving voldoende geweten en t.g.v. een eerstvolgend bezoek willen de mensen uit die omgeving dat bouwswel terugzien. De oriëntatietafel verschaft uitkomst. De aanspreekkracht van de tafel is zeer groot: zeer weinige bezoekers gaan er ongeïnteresseerd aan voorbij.

Er is een dienst voor geleide bezoeken; de aanvraag moet echter vooraf worden gedaan. Er zijn te Bokrijk vier eet- en drankgelegenheden, waarvan één in het museum, namelijk de ons reeds

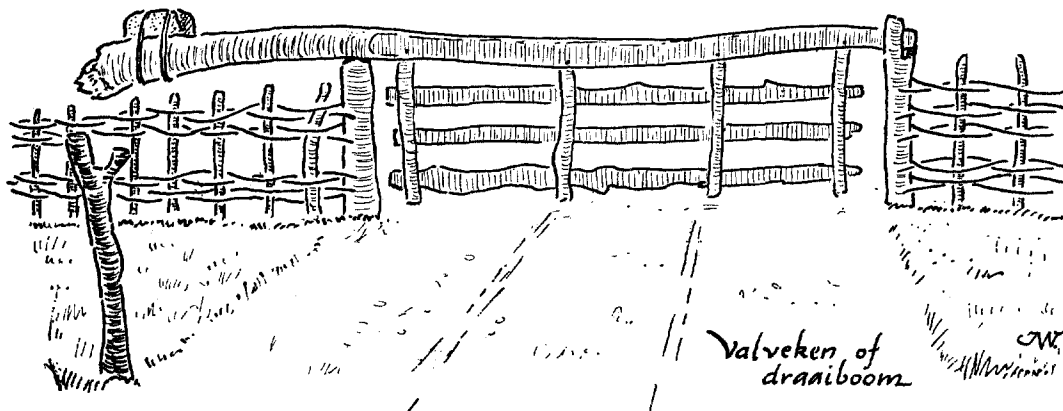
bekende herberg „In St.-Gummarus”. Elk der vier heeft zijn eigen karakter; de museumherberg heeft het meeste oudtijdse sfeer. Voor bezoeken in groepsverband kan vooraf de nuttige documentatie worden toegestuurd op aanvraag. Het beheer van museum en van domein zijn telefonisch bereikbaar op de nrs. 011.22711 en 011.22699.

Er is parkeerruimte voor ongeveer 4000 wagens. Buiten het museum is te Bokrijk nog een en ander te zien: o.a. een prachtige rozentuin en een zeer grote kinderspeeltuin; weldra eveneens een Natuurwetenschappelijk Museum. Voor familiebezoeken is de speeltuin zeer nuttig: ouders en ouderen kunnen bijvoorbeeld het museum bezoeken en onderwijl vermaken de jongsten zich in de speeltuin.

Sedert zijn openstelling op 12 april 1958 heeft het Vlaamse Openluchtmuseum, tot einde 1968, reeds méér dan 3¼ miljoen bezoekers aangetrokken. Ik spreek hier, bij wijze van slot, de overtuiging uit, dat in dat getal reeds ettelijke van mijn lezers van thans verrekend zijn of weldra dat cijfer zullen helpen verhogen!

LITERATUUR

J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volks-cultuur*, Hasselt 1961.

SUMMARY

THE FLEMISH OPEN-AIR MUSEUM AT BOKRIJK

On 6 October 1953 the Provincial Council of the Belgian province of Limburg officially implemented the foundation in the provincial domain of Bokrijk of an open air-museum, devoted to the Dutch-speaking northern half of Belgium.

On the basis of the results of research concerning the architecture of farm buildings, the area was divided into three types of cultural landscape: 1. infertile moorland with archaic half-timber architecture (the Kempen); 2. a fertile hilly region in which the four-winged farm building reached its ultimate form of a closed-square complex (southern Limburg, Brabant, and southern Oost-Vlaanderen), and 3. fertile, low-lying flat country with farms consisting of three or four buildings grouped around a courtyard and surrounded by drainage "moats" (Waas- and Meetjeslanden and West-Vlaanderen). Consequently, the Bokrijk museum belongs to the "village type": in each kind of cultural landscape, the buildings are grouped as a complete unit representing a village or at least a hamlet. For the Kempen area the familiar triangular plan, still observable today, was applied, and about four-fifths of the "Kempic village" has already been completed. For southern Limburg (= Haspengouw),

the plan of an existing village was chosen (Ulbeek, as it was about 1845) as most suitable for the purpose. The roads and one house have been completed. The provinces of Brabant, Oost-Vlaanderen, and West-Vlaanderen will each be represented by a small hamlet, and several important structures belonging to the latter two have already been erected.

The most important of the reconstructed buildings at present are: a small church dating from the tenth or eleventh century; an earthen farmhouse from 1507 with a wooden barn dating from 1539; a Kempic farmhouse whose history goes back to about 1200; a monumental barn from the Schelde polder dating from before 1750; a Kempic farm building, part of which dates from about 1550 and which as a whole is highly reminiscent of the farms in Pieter Breugel's paintings; and an eighteenth century inn serving as the museum restaurant. The atmosphere of the Kempic village square, with its centuries-old oak trees — unique for this kind of museum in Europe — and its magistrates' bench, is indeed highly Breugelian.

Bokrijk is located between Hasselt and Genk, about ten kilometers from the main highway between Antwerp and Aken.

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

DOOR

F. A. BREKELMANS

De stad Breda, sedert 1950 door weidse buitenwijken omgeven, bezit een zeer oude historische kern, die begrensd wordt door de omstreeks 1870 ter plaatse van de vroegere vestinggracht gegraven singels. In die kern domineert de Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk met haar 97 meter hoge toren, een der fraaiste van ons land.

Daarnaast bezit het stadscentrum nog belangrijke andere monumenten zoals kasteel, begijnhof, raadhuis, vleeshal, Waalse kerk en oude-mannenhuis. Een bijzondere charme ontleent Breda voorts aan zijn ronde middeleeuwse stratenpatroon, een stramien, dat in weinig andere steden wordt aangetroffen.

De vóórstedelijke ontwikkeling

Breda is wel een der oudste steden van Noord-Brabant, maar oorspronkelijk was haar omvang gering. Dit is misschien hierdoor verklaarbaar, dat de stad niet aan handel of scheepvaart haar oorsprong ontleent, maar aan de landbouw. Nog in de 13de eeuw had de nederzetting Breda immers een volledig landelijk karakter. Zij vormde het centrum van een domein (villa), dat zich uitstreckte over een gebied ten oosten van de rivier de Mark, dat de plaatsen Breda, Teteringen en Terheijden, alsmede het in de 15de eeuw verdrongen dorp Zonzeel omvatte¹.

De plaats van waaruit deze villa werd geëxploiteerd was de *mansio* (hof) van de heer, die naar alle waarschijnlijkheid heeft gelegen in het

blok Kasteelplein-Reigerstraat-Schoolstraat-Gingelstraat. Hier lag een complex, dat altijd de „herberge” der heren van Breda werd genoemd en ook wel „t Hof”. In 1514 is dit gebouw verkocht aan de drossaard Wijnand Masschereel, later kwam het aan diens opvolger Frederik van Renesse, heer van Mal. In 1661 is het fraaie adellijke huis verkaveld, waarna het voorplein, dat door een muur van de Reigerstraat was afgescheiden, met huizen werd volgebouwd². Rond deze *mansio* lag, gelijk in elke villa, de *couter* (cultura), die rechtstreeks door de heer werd geëxploiteerd. Eenzelfde situatie treft men te Zundert aan bij het Hof van den Lare³ en te Baarle bij de Hof van Loveren⁴. Evenals in deze plaatsen lag te Breda in dit gebied een Katerstraat, welke naam hier later tot Catharinastraat is verfraaid. Opmerkelijk is dat in deze oorspronkelijk agrarische buurt tussen 1400 en 1440 een kapel werd gebouwd, gewijd aan de heilige Wendelinus, patroon van herders en landvolk. Nadat de kapel in de 16de eeuw bij het Begijnhof was getrokken, werd ze in 1649 definitief aan de Waalse gemeente toegewezen⁵.

De vroegste geschiedenis van de heren van Breda ligt in een duister verleden, maar het staat vast, dat zij reeds tussen 1165 en 1179 tolrecht bezaten op de rivier de Mark, want in die periode verleenden zij vrijdom daarvan aan de St. Michielsabdij bij Antwerpen⁶. De bescherming van dit recht moet de aanleiding zijn geweest om — op de plaats van het huidige kasteel — een burcht

¹ *Geschiedenis van Breda. De Middeleeuwen*, Tilburg 1952, 37-39 (verder aan te halen als: *Gesch. v. Br.*).

² *Taxandria* 48 (1941), 307-313. De Reigerstraat liep over het Klein Kerkhof en heette vroeger wel „De Reygereye”; zie *Jaarboek Oranjeboom* 21 (1968), 21. — De binnenstad van Breda was gebouwd op een heuvel van 5 m hoogte. In de losse aardlagen werden in 1867 nog overblijfsels gevonden van gabel, werfstruiken, elzen, eiken en klaterpopels; zie G. G. van der Hoeven, „De verbetering der bestratingen van Breda”, *Tijdschrift Koninklijk Instituut van Ingenieurs* 1869-1870, 20.

³ H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout*, Zundert 1920, 228-237. — *Brabantse Leeuw* 4 (1955), 147-148. — A.

Delahaye, *Het gasthuis van Margriet van den Lare te Zundert*, (*Publikaties van het Archivariaat Nassau-Brabant* nr. 2, 1968).

⁴ F. A. Brekelmans, *De Belgische enclaves in Nederland*, Tilburg 1965, 168-169. — *Jaarboek Oranjeboom* 9 (1956), 93-102.

⁵ P. Scherft, „Van Wendelinuskapel tot Waalse kerk”, *Jaarboek Oranjeboom* 6 (1953), 62-85. De Catharinastraat was vroeger een der deftigste straten in de stad; cf. A. F. O. van Sasse van Ysselt, „De voornameste straat van Breda”, *Taxandria* 21 (1914), 79. In 1478 stichtte Maria van Loon, weduwe van graaf Jan IV van Nassau, hier het klooster der Grauwzusters, dat reeds in 1581 afbrandde.

⁶ *Gesch. v. Br.* 27.

(castellum) te stichten, een versterking, die voor het eerst wordt vermeld in een oorkonde van circa 1198. Deze burcht, die voor dat jaar een allodium was, droeg Godfried van Schoten toen op aan de hertog van Brabant, die de sterkte met het gehele land van Breda aan Godfried in leen terug gaf ⁷.

Hof en burcht vormden in het begin der 13de eeuw de voornaamste elementen van het centrum der villa. De rest van de villakern moet zich enerzijds hebben uitgestrekt van Haven-Vismarktstraat tot de huidige Markt en anderzijds van het kasteel via Havermarkt tot ongeveer de Brugstraat of de Eindstraat. In dit gebied lagen twee pleinen: de Havermarkt, om haar driehoekige vorm wel eens als van Frankische oorsprong beschouwd en de „plaetse” of markt, het rechtehoekige plein van 6000 m², waaraan later het stadhuis en de kerk zouden verrijzen. Verder was er de Vismarkt aan de haven, die in 1367 voor het eerst in een oorkonde wordt vermeld ⁸. De Markt als geografisch begrip ontmoeten we in de archieven reeds in 1343 ⁹.

Op de eerste (Grote) Markt werd al voor 1321 op alle maandagen markt gehouden, welke in dat jaar werd verzet op dinsdag. Gerard van Rassegem omschreef daarbij tevens het reeds vroeger verleende marktgeleide, bestaande in opschorting van beslag en executie en in de marktvrede. Behalve deze weekmarkt waren er van ouds twee jaarmarkten, namelijk met Pinksteren

en op Bamis (1 oktober) ¹⁰. Het oudste keurboek der stad, het „Houte Boeckken”, vermeldt dat op de weekmarkt de kramers en mersmans (marskramers), tegen het kerkhof — derhalve aan de zuidzijde van de kerk — waren opgesteld ¹¹. Op of bij dit middeleeuwse plein treften we de stadspuit en diverse „bornputten” aan ¹².

Waterwegen en verbindingen te land

Zo de nederzetting Breda al niet haar opkomst dankt aan haar ligging bij een eertijds belangrijke rivier, dan heeft de samenvloeiing van enkele stromen toch een sterke invloed uitgeoefend op haar verdere stedelijke ontwikkeling.

De rivier de Mark heeft van ouds aan Breda aanzien en welvaart gegeven: als waterweg, als viswater en — na opkomst van de vesting — als inundatiebron. De bij Merksplas ontspringende rivier was vroeger bevaarbaar tot Hoogstraten ¹³, maar in de 17de eeuw nog slechts tot het landgoed de Blauwe Camer onder Ginneken, zoals een memorie uit 1611 getuigt ¹⁴. Nabij het Bredase kasteel was een draaiboom in de rivier geplaatst ¹⁵. Even boven de Tolbrug omspoelde de Mark drie eilandjes, die tot circa 1938 hebben bestaan. Een ervan diende reeds in de 17de eeuw tot blekerij, een ander „Snellenshoff” ¹⁶ zou in 1862 plaats gaan bieden aan de Machinefabriek „Breda”, die er tot 1938 gevestigd bleef.

⁷ *Gesch. v. Br.* 30-31. — F. A. Brekelmans, o.c. 31-44.

⁸ A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*, Tongerlo 1929 nr. 107 (verder aan te halen als: Erens). De Grote Markt is thans ca. 225 m lang en 25 à 30 m breed.

⁹ J. M. F. IJsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda*, Breda 1966, regest nr. 19 (verder aan te halen als: IJsseling). Andere oude straten in de binnenstad worden voor het eerst vermeld in de volgende jaren: *Borchstrate* c. 1400 (IJsseling blz. 177); *Brugstraat* 1352 (Erens nr. 65); *Eindstraat* c. 1400 (IJsseling blz. 179); *Gasthuisstraat* 1340 (Erens nr. 54); *Ginnekeuseinde* 1352 (Erens nr. 66); *Haagdijk* 1368 (IJsseling reg. 49); *Karrestraat* 1495 (IJsseling reg. 190); *Katerstraat* 1355 (IJsseling reg. 32); *Molenstraat* 1357 (Erens nr. 74); *Ridderstraat* 1455 (A. E. R. van den Bosch en D. P. M. Graswinckel, *Het oudarchief van „Het arme Weeshuys der kercken ende der stad van Breda”*, 1939, regest 7); *de Rulle* 1338 (IJsseling reg. 15); *Schoolstraat* 1418 (Erens nr. 243); *Singelstraat* 1331 (Rijksarchief in Limburg, aanwinsten 1936 nr. 616); *Steenbrugstraat* 1430 (IJsseling reg.

115); *Visserstraat* 1365 (IJsseling reg. 46).

¹⁰ *Gesch. v. Br.* 109.

¹¹ W. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen der stad Breda*, (*Werken Vereeniging OVR* I nr. 14), 's-Gravenhage 1892, 8, art. 34 (verder aan te halen als: Bezemer).

¹² Houten Boeckken art. 33 (stadspuit) en 83 (bornputten). *Borne* betekent volgens J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage z.j., 111: 1. bron, fontein; 2. bronwater, drinkwater.

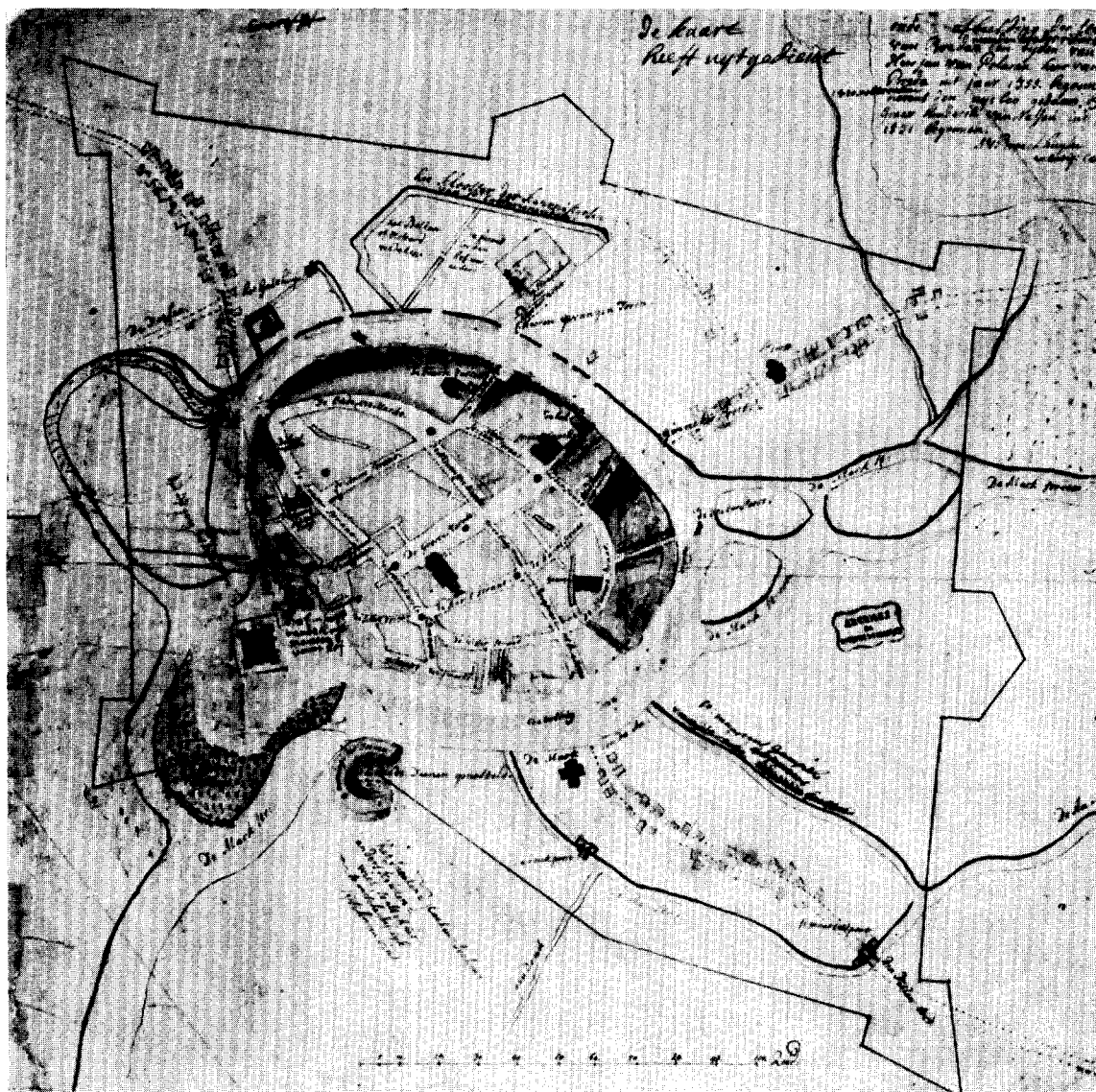
¹³ H. Vriend, „De rivier de Mark door de eeuwen heen” (I), *Jaarboek Oranjeboom* 6 (1953), 14. — S. W. A. Drossaers, *Inventaris van het archief van den Nassauschen Domeinraad, I, Het archief van den raad en rekenkamer te Breda tot 1581*, 's-Gravenhage 1950, inv. 183, regest 3320 (1554 dec. 24).

¹⁴ Gemeentearchief Breda (verder aan te halen als: GAB), inv. 2203 (Buysenboek), fol. 174 en 174v: „de rievier is navigabel totte Blauwcamer toe, wordt dagelijckx met groote geubels, met hoeij geladen, soo verre bevaren”.

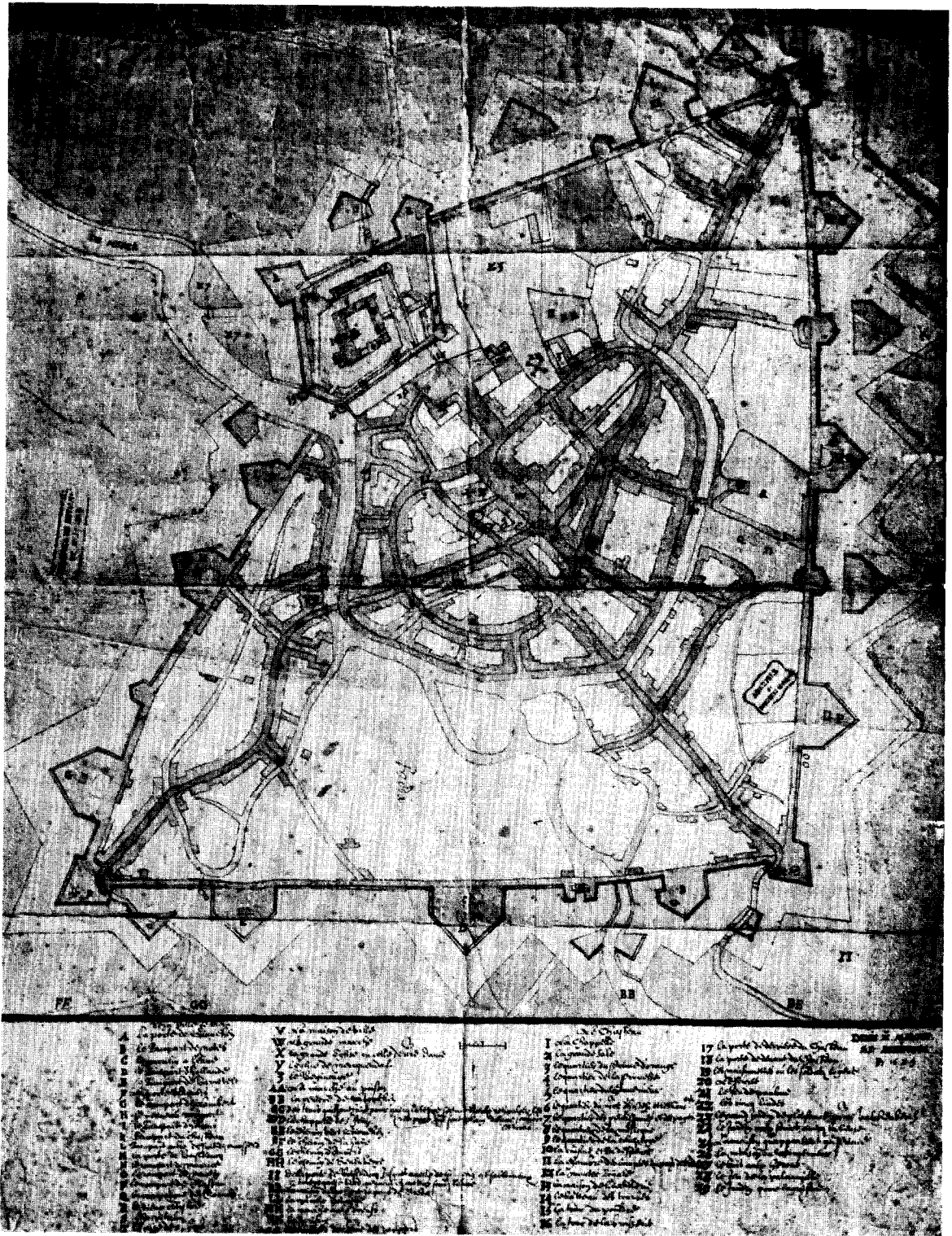
¹⁵ *Gesch. v. Br.* 234.

¹⁶ G. G. van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, Breda 1868, fig. 2 (verder aan te halen als: Van der Hoeven).

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BRED A

Afb. 1. Breda na voltooiing der vestingwerken tussen \pm 1355 en 1410. De uitbreiding tussen \pm 1530 en 1545 is met een omtreklijn schematisch aangegeven. Het zuidoosten boven. Kopic van een oude kaart, omstreeks 1730 vervaardigd door A. van Broekhuysen. (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Cartes et plans manuscrits, nr. 2487)

Afb. 2. Kaart van Breda van Denis van Alsloot 1625. Het noordoosten boven: Links boven, dus aan de noordkant, het Kasteel, V stadhuis, W Grote Markt, X Grote of O.L. Vrouwekerk, Y Markendaalse Kerk, Z Begijnhof, AA Vismarkt.
(Brussel, Algemeen Rijksarchief, Cartes et plans manuscrits, nr. 2488)

Tegenover het oudste stadsgedeelte stroomde de uit twee takken — bij Brecht en bij Westdoorn — ontspringende Aa of Weerijns met twee armen in de Mark. De ene arm, de Gampel genaamd, liep nabij de Pekbrug ten zuiden van de Haagdijk in de rivier uit; de andere, de Donk, stroomde aanvankelijk ter hoogte van het kasteel, doch later meer zuidwaarts in de Mark. In die tijd — zelfs nog tot de afsluiting van de Dintel in 1828 — was het verschil tussen eb en vloed in de Mark boven Breda zeer duidelijk waar te nemen¹⁷. In de binnenstad had de rivier nog enkele zijtakken. Eerst de *Mosselkreek*, die onder een stenen brug de Nieuwstraat passeerde en in het binnenterrein tussen Karrestraat en Brugstraat doodliep. Deze kreek had weer een zijtakje, dat de naam *Crucvaart* droeg¹⁸. Verder was er nog een wetering, de *Verloren Cost*, die vanaf het punt van samenkomst van Catharinastraat en Veemarktstraat tussen de achtererven van die straten liep en verder onder de St. Annastraat door, tot ver op het Stadserf. Aan het eind stond een sluisje („spoye”), waarvan de muren in 1532 door de hoge watervloed waren ontzet¹⁹.

Vanuit Brabant en Holland was Breda langs drie toegangswegen te bereiken. De oudste is mogelijk de Haagdijk, een verhoogde weg in de delta van Aa of Weerijns, gelegen tussen de stroompjes de Gampel en de Donk. Daarlangs begaf zich het verkeer uit Antwerpen en Bergen op Zoom. Het Gasthuiseinde (thans Boschstraat) voerde reizigers uit Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch naar de Markstad en langs het Ginnekenseinde (thans Ginnekenstraat) kwam het verkeer uit Turnhout en Hoogstraten. Het Gasthuiseinde lag erg laag, want volgens een ordonnantie van 1534, moest deze straat wegens de hoge vloed worden verhoogd²⁰. In 1487 was het grootste deel der „Einden” nog onbestraat; er is dan sprake van huizen „... op deynden also verre als den Steenwech reyct ende nyet vorder”²¹.

¹⁷ Van der Hoeven, 255-277. — J. Rochussen, *Geschied- en waterloopkundige aantekeningen, nopens de dichting van de rivier de Dintel, 's-Hertogenbosch*. ca. 1805, 9.

¹⁸ *Gesch. v. Br.* 236. — F. A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen*, Zutphen 1953, 199.

¹⁹ *Gesch. v. Br.*, 241.

²⁰ GAB, inv. nr. 3 (Oud Keurboek), 209 (nieuwe nummering); Bezemer 90 (art. 9).

²¹ Bezemer 77, die i.pl.v. *Steenwech* abusievelijk *Steeuwer* geeft.

De uitgroei tot stad

De aldus gesitueerde woonkern ontwikkelde zich in de eerste helft der 13de eeuw tot stad in juridische zin. Heer Hendrik IV van Breda²² verleende in het jaar 1252 een handvest, waarin volgens Cerutti de legitimatie moet worden gezien van een gegroeide toestand²³. Het plaatsje Breda bezat in dat jaar overigens allermindst de uiterlijke kenmerken van een stad. Het enige openbare gebouw, waarvan wij in dat jaar met zekerheid het bestaan kennen is het Gasthuis, dat in 1246 voor het eerst is vermeld en dat nog tot de 16de eeuw buiten de stadsmuren zou blijven liggen. Van de op heerlijk domein gebouwde kerk („stene moinster”) ²⁴ is eerst in 1269 sprake. Of het vermaarde en nog altijd door bejinen bewoonde Begijnhof reeds in 1252 aanwezig was blijft voornog onzeker. Het stichtingsjaar 1240, door Le Roy voor het eerst gemeld, is namelijk niet uit authentieke bronnen te bewijzen²⁵.

Het zou nog meer dan een halve eeuw duren, eer aan de bouw van een echte versterking — een der belangrijkste uiterlijke kenmerken van de middeleeuwse stad — werd gewerkt. In het jaar 1308 wordt een „veistgraft” bij het in dat jaar gebouwde Norbertinessenklooster St. Catharina dal vermeld²⁶, maar deze vormde beslist nog geen onderdeel van een gesloten verdedigingsstelsel. Pas in de jaren 1332-1334, toen Breda rechtstreeks onder hertogelijk bewind stond, werd met een eerste ommuring begonnen. In die jaren is bij voorbeeld 153 £ ten koste gelegd aan de ommuring tussen de Haven, het kasteel en de Gasthuiseindsepoort; hierin was o.m. een toren bij het kasteel begrepen²⁷. Onder Jan van Polanen, sedert 1350 heer der stad, werden deze fortificatiën voltooid. Aan de Vismarkt verrees een stenen poort met houten wachthuis. Vanaf de door dubbele torens geflankeerde Tolbrugpoort, werd een muur gebouwd achter de Nieuwstraat langs de oude Vest tot de Gasthuiseindse-

²² Zie over hem P. C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten*, Leiden 1965, 228.

²³ *Gesch. v. Br.* 47; het bewuste handvest werd laatstelijk uitgegeven in de *Elenchus fontium historiae urbanae* I, Leiden 1967, nr. 49 (494).

²⁴ G. C. A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda*, Bergen op Zoom 1910, nr. 2.

²⁵ J. le Roy, *Notitia marchionatus sacri Romani Imperii*, Amsterdam 1678, 456. — vgl. I. Vlitius, *Breda'sche Almanac en Chronijck*, 1664, 18.

²⁶ Erens nr. 30.

²⁷ *Gesch. v. Br.* 62-63.

poort²⁸. Bij de Waterstraat stond de Waterpoort en iets verder in oostelijke richting de Stadspoedertoren, die tot 1704 heeft bestaan²⁹. Tegenover Catharinadal (thans de Kloosterkazerne) was de Gevangentoren opgetrokken, waarin een cipier of steenbewaarder dienst deed. Ter plaatse lag een houten brug over de Vest, die na 1548 door een stenen bouwsel werd vervangen³⁰. Bij de eindpoort, die toegang tot het Ginnekenseinde verleende, woonden in de 14de eeuw geldwisselaars, de Lombarden, naar wie de poort ook wel Lombardpoort werd genoemd. De Waterpoort was later kennelijk van weinig belang, want in 1479 werd deze aan Cornelis van Bruheze in gebruik gegeven³¹.

Vanaf een dijk bij het kasteel, de „Borchdijke” liep in de 14de eeuw een dijk naar een toren gelegen tussen Waterpoort en Eindpoort, later genaamd de Stadspoedertoren. Daaromtrent werd rond 1400 bepaald, dat ieder geërfde naast de Mark (i.c. neven de stadsvest) twee voet hoog moest „dijken” boven de watervloed van Lichtmis 1373. De breedte van die dijk werd tevens op 14 voet bepaald. Over deze waterkering werd tweemaal 's-jaars een schouw gehouden, namelijk op St. Servaasdag in mei en op St. Laurensdag³². De vesten rond de stadsmuren waren blijkens dezelfde eind-14de eeuwse stadskeuren rijk aan vis. De reinheid op de straten werd bevorderd door het gebod, dat een ieder voor zijn erf de greppels („sloten”) moest onderhouden. Getuige artikel 20 van de keuren, dat graven in de „Heerstrate” (hoofdweg) verboden was, kwam een stenen wegdek nog niet algemeen voor³³.

Vernieuwing en uitbreiding vanaf de 14de eeuw

De ommuurde stad Breda had door de 14de-eeuwse vestingbouw een afgeplatte ronde vorm gekregen met een geringe oppervlakte. Zij was met haar langste middellijn van nog geen 650

meter en haar 30 hectaren een der kleinste steden van Brabant. Het aantal inwoners was evenmin groot; in 1437 telde men 700 haardsteden, wat wijst op een bevolking van ca. 3500 zielen³⁴. De bronnen geven ons geen enkele inlichting omtrent de ontwerper van de 14de-eeuwse fortificatiën. Vergelijken we de Bredase plattegrond met die van andere Brabantse steden, dan ontdekken we een zekere overeenkomst met de vesting Leuven. De eerste omwalling van die stad (1149-1169) was eveneens rond en sloot aan bij de ten westen gelegen rivier de Dijle. De stadsmuur liep echter ten westen van het castrum om de burcht heen³⁵.

De situatie van het middeleeuwse Breda wordt door Pieter de Swart nogal romantisch uitgebeeld in het 18de-eeuwse werk van Van Goor. In dit gezicht op de stad vanuit het oosten³⁶, is links het klooster Catharinadal te zien, dat via een stenen brug uit de „Nonnen-Poort” aan het einde der Molenstraat bereikbaar was. Tussen die poort en de Gasthuisbrug zijn nog twee vierkante en drie ronde torens in de muur te zien. De St. Janskapel (op de hoek Halstraat-St. Janstraat) wordt al te imposant uitgebeeld en het Begijnhof is nog gesitueerd op de plaats waar het voor 1535 lag: het Kasteelplein³⁷. Meer betrouwbaar dan De Swarts prent moet wel het relaas zijn, dat de stadssecretaris Bartolomeus van den Corput ons geeft van de toestand der middeleeuwse stad: „Ende zeggen warachtich te zyn dat de stad van Breda van ouden tyden totten Jaere XV^cXXXV oft XXXVI ombegrepen, heeft gehad hooge steenen mueren, poorten en thorens met hooge ende opgaende wallen bynnen en buyten de mueren, ende met breede bogen neffens oft aen de mueren, gelyck men noch ennige vestigien daerof sien mach, achter den beghynhof van Breda, Jae ende hadde dezelve stad van de Ghinnekens poorte aen, tot voorby de oude gasthuys poorte

en 18.

³⁴ *Gesch. v. Br.* 187. Een oude opgave van de oppervlakte der stad vindt men in GAB, Collectie Havermans nr. 21.

³⁵ F. L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen*, 2de druk, 1944, plaat 20.

³⁶ Th. E. van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda*, 's-Gravenhage 1744, t.o. 48.

³⁷ Het Begijnhof lag vanaf de 13de eeuw tot omstreeks 1530 aan het Kasteelplein vóór het kasteel; wegens de toen gerealiseerde uitbreiding van het Nassauslot werd het verplaatst naar een uithoek van het Valkenberg. Zie Th. M. Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, Schiedam 1904, 49. — IJsseling 9.

²⁸ Van der Hoeven 7-9.

²⁹ GAB, Stadsrekening 1703 (inv. 1681), fol. 36; „den grooten poeyerthoorn, staende op het water bij de Oude Ginnekenseyntse Brugge wert vooralsnog gebruyckt voor een magazijn om buspoeder in te leggen... memorie”. Het volgende jaar (Stadsrekening 1704; inv. 1682, fol. 36) blijkt deze toren afgebroken te zijn: „den grooten poeyerthoorn, staende op het water bij de Oude Ginnekenseyntse Brugge nu afgebrooken en bij d'Heer Leonard van Erffrenten met eene huysingen betimmert... memorie”.

³⁰ *Gesch. v. Br.* 240.

³¹ Bezemer, 50.

³² GAB, inv. 2, blz. 13. — Bezemer 20.

³³ *Houten Boeckken*, 2, 4 en 12. Bezemer 6, 9

Afb. 3. Haven en havenpoort met daarachter de Vismarktstraat en de O. L. Vrouwekerk. Rechterhelft van een paneel uit het altaarretabel van het H. Sacrament van de Niervaart. Omstreeks 1535. De andere helft van het paneel is verloren geraakt.

(Breda, Stedelijk Museum)

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

Afb. 4. Gezicht op de binnenkant van de Havenpoort met rechts de stadskraan en op de achtergrond de haven. Aan beide zijden de huizen van de Vismarktstraat. Paneel van het altaarretabel van het H. Sacrament van de Niervaart. Omstreeks 1535. (Breda, Stedelijk Museum)

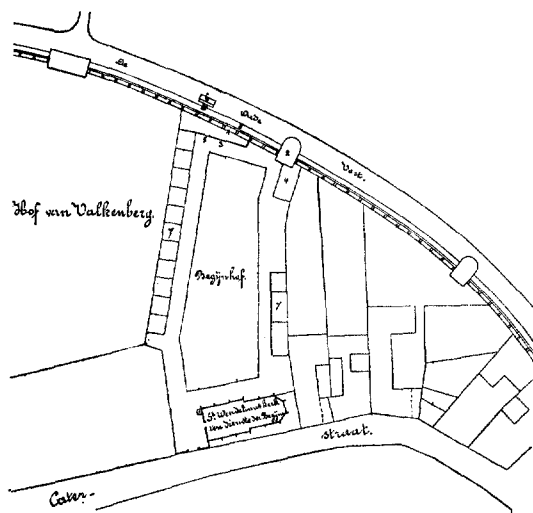

Fig. 1. Plattegrond van het Begijnhof en omgeving omstreeks 1540. Reconstructie E. P. J. de Wolf (1930) — 1 galerij met bogen van de oude vestingmuur, 2 oude vestingtoren met waterloop, 3 muur ten noorden en ten oosten door graaf Hendrik III omstreeks 1530 gebouwd, 4 groot achterhuis der begijnen, 5 poort door de noordelijke muur naar het privaat, 6 privaat voor het begijnhof met trap, voor 1592, 7 huisjes der begijnen, 8 terrein waar 3 à 4 personen naast elkaar konden gaan.

noch cleyn mueren met tornkens buyten den opgaenden wal van de hooge thorens en mueren.

*Alsoo dat de breette van de mueren mette bogen ende wallen buyten ende bynnen van de water poort aen totte oude gasthuyspoorte toe jae totten beghynhove toe ende voinder bevonden is te zyn drie roeden, dwelck men noch tot sommige plaetsen zoude mogen demonstreren, dair egeen van de gebueren gegoede ter plaetsen voirs. tegens geseeght en hebben, ende is oick daer af een gemeyn ende openbaer fame ende gesach*³⁸.

Het beloop van de middeleeuwse omwalling achter het Begijnhof is in onze tijd gereconstrueerd door de adjunct-directeur van openbare

werken wijlen de heer E. P. J. de Wolf, ongeveer ter plaatse waar in de 19de eeuw kapel en pastorie zijn gebouwd (fig. 1)³⁹.

Tegelijk met de vestingmuren liet Jan van Polanen een kloek kasteel verrijzen, dat het 12de-eeuwse *castellum* moest vervangen. Eerst na zijn tijd zou Breda's tweede monument van importantie, de Onze Lieve Vrouwe Kerk, tot stand komen. De bouw daarvan werd onder graaf Engelbert I van Nassau in 1410 begonnen en wat de hoofdbouw betreft eerst onder diens nazaat graaf Hendrik III van Nassau in 1509 voltooid. Tijdens het bewind der graven Engelbert I, Jan IV en Engelbert II van Nassau onderging de stad zelf binnen de muren geen wijziging of uitbreiding. Wel ontstonden volksbuurten op de drie zogenaamde „Einden”. Op het Gasthuiseinde, dat ons reeds door het 13de-eeuwse Gasthuis bekend is, werd in 1558 een kerkhof aangelegd⁴⁰. Het Ginnekenseinde, in 1515 nog altijd niet geheel geplaveid⁴¹, bezat volgens Van Goor reeds circa 1300 zijn kapel ter ere van St. Judocus, patroon tegen de pestziekte. Het bijbehorende kerkhof werd in 1518 gewijd⁴². De Haagdijk, van ouds een handelsbuurt, was door enkele poorten van de onveilige buitenwereld afgesloten. Het van circa 1416 daterend Cijnsboek van de Heilige Geest spreekt van een huis, gelegen „op den Haechdyc aller naest der cleynre porten ende die vaert daerneven loepende”⁴³. Ook is er in 1411 sprake van de Gampelpoort en van de St. Meerstensbrugge, gelegen over de Donk⁴⁴.

Dit kwartier bezat reeds vroeg de kapel van Markendaal, die ressorteerde onder de parochie van Princenhage. Al valt niet met zekerheid uit een akte van 1344 het bestaan der kapel van Markendaal af te leiden, toch mag men aannemen dat dit Godshuis van hoge ouderdom is⁴⁵. Reeds in 1377 immers vermaakte de „pia mulier et discreta Elizabeth de Bruxcella” o.a. aan de „capella de Markendale” een legaat⁴⁶. Daarnaast was er ter plaatse van het huidig Rooms Katholiek Gast-

³⁸ Van der Hoeven 9; gecorrigeerd naar de oorspronkelijke tekst in GAB, Collectie Havermans nr. 10, fol. 258-261.

³⁹ P. Placidus, „Rechtsgeding van het Begijnhof te Breda”, *Historisch Tijdschrift* 16 (1937), fig. I (t.o. 113) en IV (t.o. 120). Zie ook fig. 1.

⁴⁰ F. A. Brekelmans, *Het Bredasche Gasthuis*, Breda 1951, 65.

⁴¹ *Gesch. v. Br.* 247.

⁴² *Gesch. v. Br.* 145.

⁴³ GAB, afd. II-17 nr. 1, fol. 67. — *Jaarboek Oranjeboom* 21 (1968), 52-59.

⁴⁴ Bezemer 40: „Item Denijs op den Hagbedijc van eenen uitvanghe by die Ghempelpoorte 8 gr. payments”. — *Jaarboek Oranjeboom* 11 (1958), 11.

⁴⁵ P. Placidus, „De Haagdijk en de kapel van Markendaal”, *Jaarboek Oranjeboom* 11 (1958), 15. cf. G. C. A. Juten, „Markendaal”, *Taxandria* 33 (1925), 302-307 en G. J. ter Kuile, *Inventaris van het archief der Grootte Kerk te Breda* (getypt), inv. 920, regest nr. 1, akte dd. 29 juni 1344, alwaar sprake is van „Onse Vrouwe van Markendale” en „onser vrouwen goed van Markendale”.

⁴⁶ Erens nr. 134.

huis aan de Haagdijk een oudemannenhuys, in 1455 gesticht door Anselmus Fabri, deken van de Onze Lieve Vrouwe Kerk te Antwerpen. Deze fundatie zou tot 1798 blijven bestaan⁴⁷. De Haagdijk bezat van oudsher vele steegjes en sloppen; waaronder de Peerloopserensteeg, genoemd naar de manke bierbrouwer Peter Jan Cornelis Schelckenssoon⁴⁸. Er waren ook herbergen zoals het „Peert in de Wiege” en de „Blauwe Schuit”, welke laatste naam voor dergelijke etablissementen in deze streken destijds alleen te Breda werd aangetroffen. Het feit, dat een uithangbord met deze naam voorkomt op een der schilderijen van Pieter Brueghel en de vermelding door Guicciardini van „Pietro Brueghel di Breda” gaven enig voedsel aan de veronderstelling, dat de beroemde schilder, over wiens geboorteplaats nog altijd onzekerheid bestaat, inderdaad tocht te Breda zou zijn geboren⁴⁹.

Uit gedrukte kaarten is ons de situatie van het middeleeuwse Breda slechts bekend uit een gravure van Immink in het boek van Van Goor, welke kaart tot opschrift draagt: „Breda zoo als die Stadt in het Jaar 1350 door Jan van Polanen, met muuren en Wallen omringt is” (bladz. 48A). Waarschijnlijk gaat deze gravure terug op een zeer oude in de 17de eeuw nog in het stadhuis berustende kaart, geauthentiseerd door de griffier Jan van Vliet, waarvan een kopie thans berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (afb. 1). De kopie is rond 1730 vervaardigd door de luitenant-kolonel Adam van Broekhuizen, die haar met vele andere kaarten bestemde voor een door hem geschreven uitvoerige m.s. geschiedenis van de stad, welke nimmer is uitgegeven. Bijna de gehele reeks tot dit werk behorende afbeeldingen is in het jaar 1850 door de toenmalige bezitter, Prosper Cuypers van Velt-

hoven, ten geschenke gegeven aan het Brussels Rijksarchief⁵⁰.

De tijd van graaf Hendrik III van Nassau

De beroemde graaf Hendrik III van Nassau (1483-1538) heeft als opvoeder en raadsman van keizer Karel V grote invloed gehad op de Europese politiek van de eerste decennia der 16de eeuw. Door zijn huwelijken met dochters uit Franse vorstenhuizen en een Spaanse markiezin had hij connecties met zeer invloedrijke kringen in het toenmalig Europa. Op zijn vele reizen kreeg hij contact met beoefenaren van kunst en wetenschap, die hem hielpen bij de verwezenlijking van zijn vooruitstrevende plannen.

Hiertoe behoorden in de eerste plaats de bouw van een nieuw kasteel en de aanleg van een moderne aarden omwalling rondom de stad. Het eerste ontwerp voor deze wal werd reeds in 1512 door Merten Thonyszoon van Ooltgensplaat gemaakt; de Bredanaar Jan van Galen tekende een „patroon”. Het zou nog tot 1531 duren eer het project tot uitvoering kwam, waarbij de landmeter Merten Corneliss. uit Holland een beduidende rol moet hebben gespeeld⁵¹.

De drie „Einden” werden nu binnen een hoofdwal gebracht, die ca. 4000 passen lang was. Tot de omwalling behoorden blokhuizen en bolwerken benevens drie stadspoorten, die toegang verleenden tot deze „Einden”. De Boschpoort was in 1537 voltooid, de Ginnekenpoort in 1538 en de Haagschepoort in 1546 als laatste. Boven de poorten waren wachthuizen gebouwd⁵². Tegelijk met de stadsuitbreiding werd in 1531 een begin gemaakt met het leggen van een nieuwe riolering⁵³. De nagenoeg gelijktijdig doorgevoerde nieuwbouw van het kasteel — aanvankelijk vermoedelijk naar ontwerp van Rombout

⁴⁷ Brekelmans, o.c. 141-159.

⁴⁸ *Gesch. v. Br.* 238.

⁴⁹ F. F. X. Cerutti, „Gegevens over Bredase kunst en kunstenaars in de 16e eeuw”, *Jaarboek Oranjeboom* 13 (1960), 20-21. — D. Th. Enklaar, *Uit Uilenspiegel's Kring*, Assen 1940, 111-118. — L. Sanderus, *Ontcijfering van Pieter Brueghel*, I, Wespelaar 1962, 16-17.

⁵⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plans in handschrift nr. 2485-2494. Het bewuste manuscript bevindt zich thans in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch, Collectie Cuypers van Velthoven nr. 104. Op een der in Brussel bewaarde kaarten van Van Broekhuizen (nr. 2486) staat: „Dese kaart is geauthentiseerd op het Stadhuis door Griffier Van Vliet, daarom door de bijlagen niet verbeterd, maar moet so als daar staat getrouw gecopieert worde sonder meer of min”. Hermans noemt het werk van Van Broekhuizen „een chaos

*van ruim een riem papier, vol berigten van allerlei aard, met een legio aantekeningen op snippers papier en veranderingen en doorbalingen, zoo dat het geheele werk niet dan door eene geofende pen zou kunnen worden gecopieerd; de stijl is ook beneden alle kritiek, en Van Broeckhuisen komt mij voor een goed opperman, maar een slecht metselaar geweest te zijn”. Zie C. R. Hermans, „Boekwerken betreffende de geschiedenis der stad en baronie van Breda”, *Bijdragen tot de geschiedenis . . . der Provincie Noord-Brabant* I, 's-Hertogenbosch 1845, 232 en 311-313. — Enkele tot het m.s. Van Broekhuizen behorende kaarten berusten thans nog in genoemde Collectie Cuypers van Velthoven nr. 99.*

⁵¹ Van der Hoeven, 16.

⁵² Van der Hoeven, 17.

⁵³ *Gesch. v. Br.* 248.

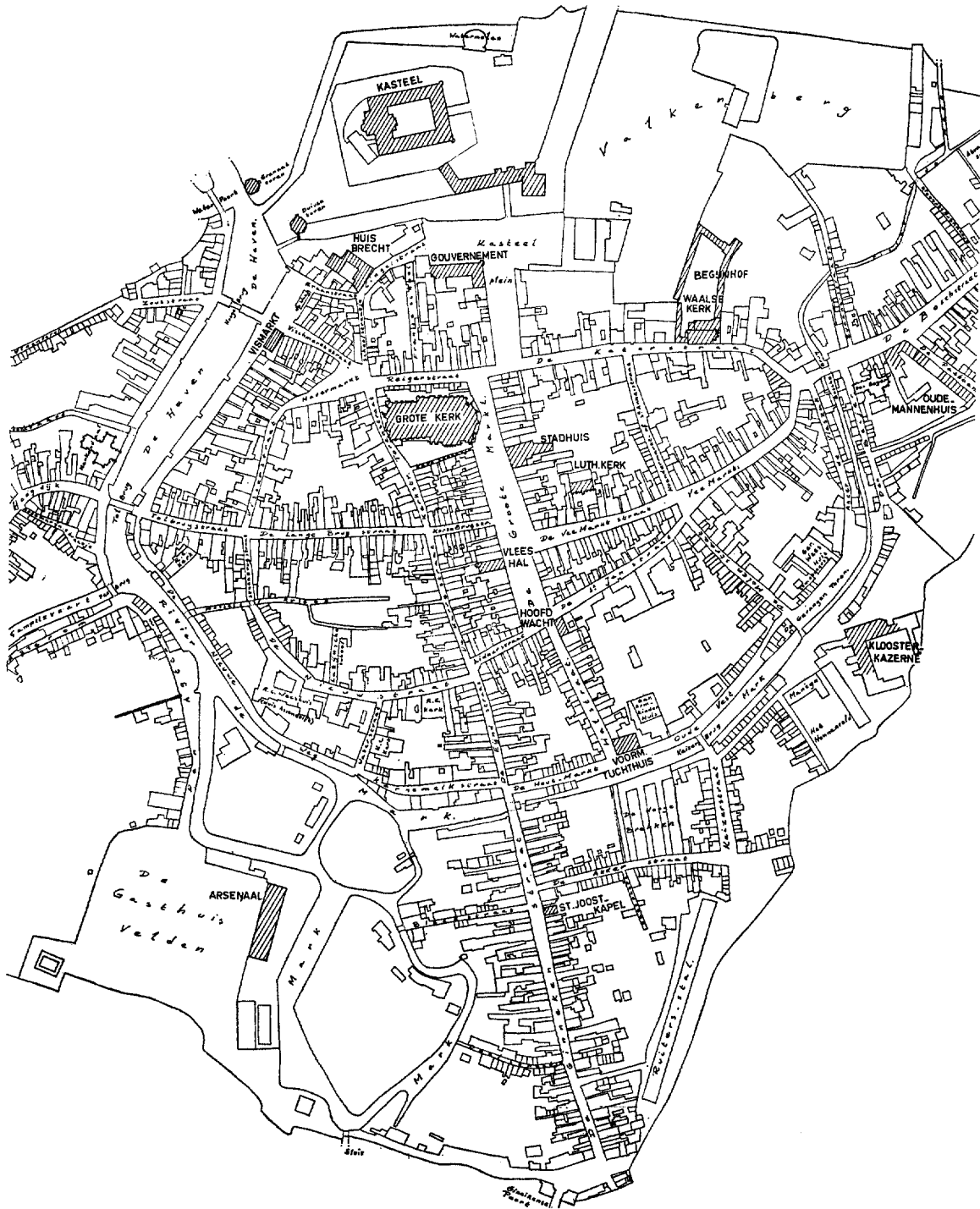

Fig. 2. Plattegrond van de oude stadskern van Breda, bewerkt naar het kadastrale minuutplan van 1824. De belangrijkste thans nog bestaande monumenten zijn gearceerd.

Keldermans, later volgens de plannen van Thomas Vincidor da Bologna — had uiteraard zijn invloed op het aanzien van de stad Breda, maar het is hier niet de plaats om op de architectonische aspecten nader in te gaan. Vermeld diene slechts dat het grootse werk door de tamelijk vroege dood van graaf Hendrik onvoltooid bleef. Eerst een nazaat van zijn neef Willem de Zwijger, de koning-stadhouder Willem III, zou het slot op het einde van de 17de eeuw voltooiën ⁵⁴.

Hier behoort echter aandacht te worden geschonken aan een rampzalig gebeuren, dat enerzijds aanleiding gaf tot een wijs en ingrijpend optreden van graaf Hendrik en dat anderzijds het uiterlijk der binnenstad duidelijk veranderde. We bedoelen de grote stadsbrand van 23 juni 1534, die 580 huizen, drie kapellen en het stadhuis te gronde richtte. Slechts de Grote Kerk met enkele Godshuizen en 160 particuliere woningen bleven behouden ⁵⁵.

De grote omvang van deze ramp moet te wijten zijn aan de ontylambare constructie van het merendeel der woningen. Hoewel Breda in de middeleeuwen al stenen woningen kende — het reeds gesignaleerde cijnsboek van de Heilige Geest (1416) vermeldt Henric van den Waters stenen huis aan de Plaetse ⁵⁶ — moet het aantal panden dat met hout, riet en leem was geconstrueerd in 1534 nog groot zijn geweest. Enkele bakstenen huizen aan de Vismarktstraat ziet men op een paneel van het altaarretabel van het Heilig Sacrament van de Niervaart (afb. 3 en 4).

Dit oorspronkelijk uit acht panelen bestaande schilderij moet rond 1535 tot stand zijn gekomen en heeft tot de Beeldenstorm in de Grote Kerk gehangen ⁵⁷. (Thans in het Museum te Breda).

De brandbare materialen, bij de huizenbouw gebezigd, hadden de stedelijke overheid overigens reeds vroeg preventieve maatregelen in de pen gegeven. Het Houte Boeckken (1390) bevat drie artikelen, die het voorhanden hebben van brandbestrijdende middelen verplicht stellen. Elk huis moest een houten „oesvat” ⁵⁸ hebben, een „vierclocke” en een ladder van 20 voet ⁵⁹. Deze maat wijst op de gangbare dakvoetheogte der Bredase huizen, zodat deze rond 1400 dus ca. vijfeneenhalve meter hoog waren. In artikel 93 werd bepaald, dat bij het aanbrengen van een nieuw dak slechts gebruik mocht worden gemaakt van tegels, leien of stroplakken („schindelen”). Nieuwe en daarvoor in aanmerking komende oude huizen konden worden belegd met schindelen en met leem; oude huizen, die daarvoor niet in aanmerking kwamen, mochten gedekt worden met schindelen, waarop de leem dun was gestreken. Op overtreding was een boete van 100 schellingen gesteld. Deze voorschriften worden in genoemde bron nog eens herhaald in artikel 101 ⁶⁰.

Soortgelijke regelen werden negentig jaar later uitgevaardigd. Artikel 4 van een ordonnantie uit 1481 ⁶¹ schreef voor, dat nieuwe huizen zowel in de stad als binnen de poorten op de Haagdijk slechts van een hard dak mochten worden voor-

⁵⁴ Roest van Limburg, *o.c.* 177-180. — H. J. Wolf, *Het kasteel van Breda en de Koninklijke Militaire Academie 1828-1958*, 's-Gravenhage 1958, 43.

⁵⁵ *Gesch. v. Br.* 188.

⁵⁶ GAB, afd. II-17 nr. 1, fol. 45: „Henric van den Water op siin steenen huys daer siin vader vyt versterf, ghelegghen alre naest Peter Ponts huys an d'een side ende Hermans erfghenamen van der Bruggghen an dander side — vijf oude groten, twee miten der selver payen min. En desen chyns mach hi bewisen op eenen goeden onderpant binnen der vriheyden van Breda”.

⁵⁷ *Jaarboek Oranjeboom* 13 (1960), 11.

⁵⁸ Een oesvat of oevvat is een voorwerp, waarmede men water hoost uit een schuit; het werd vooral gebruikt bij brand. — E. Verwijs en J. Verdam, *Middel-nederlandsch Woordenboek* V, 's-Gravenhage 1903, 2022-2023.

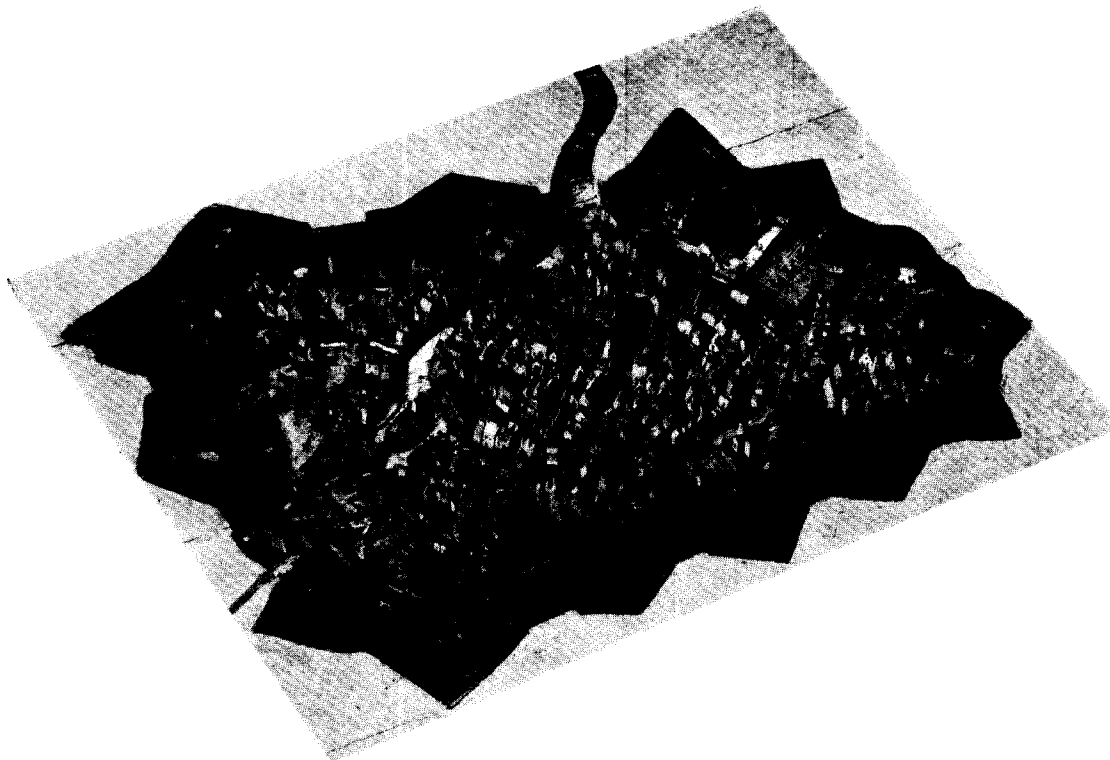
⁵⁹ Bezemer 17-18, artikelen 69, 74 en 70. Een „vierclocke” was een stolp om 's nachts over het open vuur te plaatsen.

⁶⁰ Bezemer 23 en 26. Art. XCIII: „Item en sal nyemant decken enighe businghe met nyen dake, ten si met teglen oft leyen oft met schindelen, op een pene van

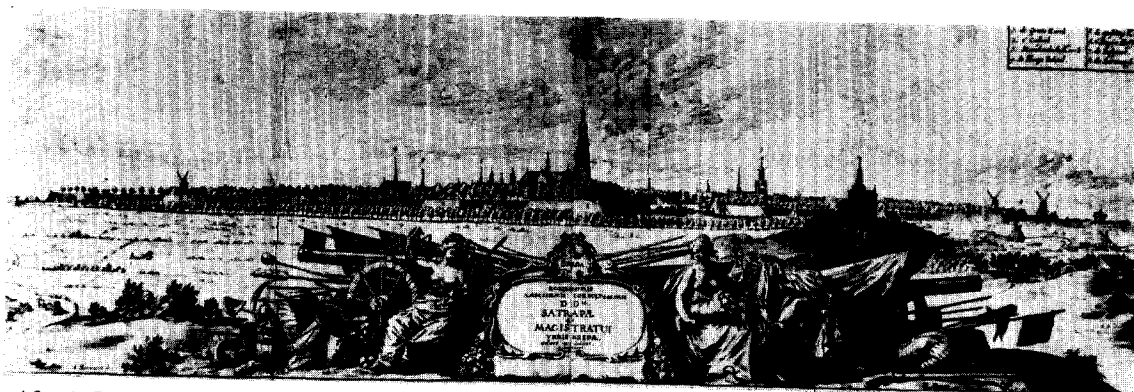
100 sc., dats te verstane alle huysse, sy sijn oude ofte nyewe, dies vermoegghen met schyndelen ende met leeme, ende andere oude huysse, dies niet en vermoegghen, met schyndelen ende daer leem dunne opgbestrecken; ende dit sal staen altoes ten aensien tsheeren ende der stadt”. Art. CI is vrijwel gelijklopend.

⁶¹ Bezemer 74-76. Artikel 4 van de Ordonnantie van 1481 luidt: „Item dat alle diegbene, die voirdaen sullen willen rymmeringhen, nyewe huysen oft nyewe dack leggen bynnen der mueren van der stad ende opten Haeghdijck bynnen poirten, sullen moeten decken met haerden daecken, betzy met tegelen oft met leyden; ende dairvoir sal die stad eenen yegeliken geven, te weten voir blaeuw merten twelf sc. Vlems, item voir ander blaeuw leydack 8 sc. Vlems van elken dusent, ende voir elc dusent tegelen 14 stuivers; ende die dat niet onderhieldde, soude verbueren hondert scell., half den heere ende half der stadt borgemeesters, ende nochtans sijn dack wederom af moeten breken ende met haerden daeck decken; ende of yemandt dairinne gebrechlic were, die sal verbueren die voirseyde pene van hondert scell., alsoe dycke ende menichwerven, als by dairaf gecalengiert wordde by den heere oft van sinen wegen”.

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

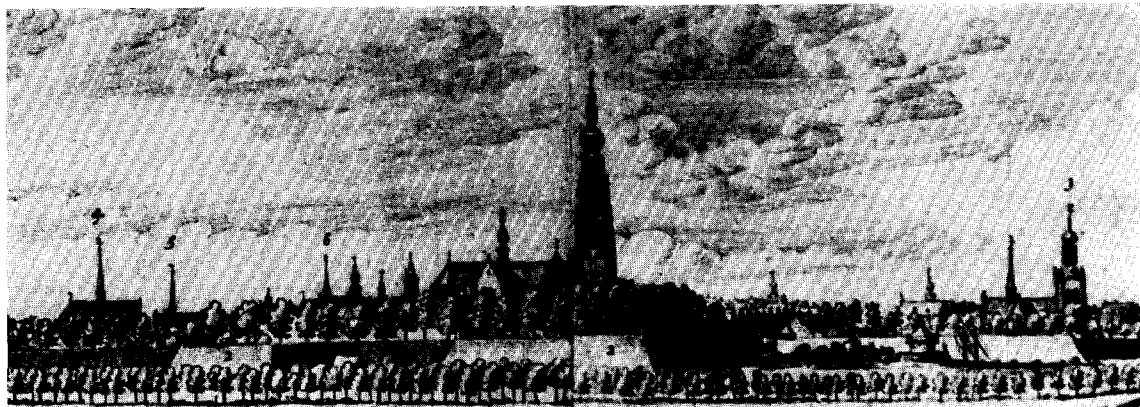

Afb. 5. Maquette van de stad, omstreeks 1760 gemaakt door de Bredase bakker Cornelis van Bergen. De buitenste versterkingen zijn niet aangegeven. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 6. Profiel van de stad uit het noorden door Abraham Santvoort, 1651 (vgl. afb. 7).

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

Afb. 7. Middengedeelte van het stadsprofiel uit 1651 van Abraham Santvoort (zie *afb. 6*): 1 O. L. Vrouwekerk, 2 Kasteel, 3 Markendaalsekerk, 4 Sint-Catharinadal (Hoge School, later Kloosterkazerne), 5 Gasthuiskapel, 6 Waalsekerk bij het Begijnhof.

Afb. 8. De stad uit het noordwesten. Tekening A. de Haen 1731. Links het Kasteel, in het midden de O. L. Vrouwekerk en de toren van de Markendaalse Kerk. (Breda, Stedelijk Museum)

zien, dat kon bestaan ofwel uit tegels ofwel uit leien. Voor verschillende materialen werd een premie toegezegd. Bij het verwerken van tegels kon men veertien stuivers per duizend stuks krijgen, terwijl voor het toepassen van leien 12 respectievelijk 8 schellingen Vlaams werden uitgelopen, al naar gelang blauw „merten” dan wel een ander soort blauwe leien werd gebruikt. Ook nu werd weer een boete van 100 schellingen op overtreding gesteld. Een volgend artikel verbood aan de zijanten der huizen „roeckgaten” te laten uitsteken⁶². Nadat een brand in 1490 het havenkwartier had verwoest⁶³ werd de ordonnantie van 1481 in 1491 herhaald⁶⁴.

Geheel nieuw waren de regelingen, die Hendrik III reeds spoedig na de grote ramp van 1534 in het leven riep. In november van dat jaar vaardigde hij reeds een ordonnantie van twintig artikelen uit, die o.a. verbodsbepalingen en een premiereregeling behelsde. Ook werd een rooilijn-regeling getroffen. In de considerans wordt gememoreerd, dat de Bredase huizen tevoren veelal met riet waren gedekt en dat zij muren van houtwerk bezaten „dwelck al lichtelicke ontsteekt ende den brandt voet”. Nu mocht voortaan alleen hard dak worden gelegd. Artikel 1 beloofde gedurende vier jaren een premie van de vierde penning (4 %) voor allen, die huizen gingen bouwen met hard dak en stenen gevels of met stenen muren vóór aan de straat en met deurkozijnen. De graaf zou zorgen voor aanvoer van witwerk (natuursteen) ten behoeve dier kozijnen. In artikel 2 schold hij voor vier jaar bedekking aan „afgebrande” huiseigenaren. De twee volgende artikelen zegden stedelijke hulp toe aan hen, die één respectievelijk twee verdiepingen hoog wilden bouwen. In het eerste geval kon men een premie krijgen van 750 leien per roede dak, danwel 3000 tegels per roede of 14 stuivers per duizend tegels premie. Wie een pand met twee etages stichtte mocht rekenen op 1500 leien per roede dan wel een premie van 15 schellingen Vlaams per duizend leien van groen of blauw

⁶² Bezemer 76; art. 5.

⁶³ Van Goor, *o.c.* 491.

⁶⁴ *Gesch. v. Br.* 188. In GAB, Collectie Havenmans nr. 4, fol. 21 v° aantekeningen over hulp van de stad bij het dekken van daken met leien en tegels ter voorkoming van brand (1492-1545).

⁶⁵ GAB, inv. nr. 3 (Oud Keurboek), fol. 207. — Bezemer 87 e.v. — Van Goor, *o.c.* 486.

⁶⁶ Bezemer 92. — *Gesch. v. Br.* 189. — B. H. D. Hermesdorf, „Lijntrekkers en consorten”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18 (1950), 210-238.

⁶⁷ P. Scherft, „De geschiedenis van de Bredase

marter en van 7 schellingen Vlaams per duizend leien van paars marter⁶⁵.

Mogelijk naar het voorbeeld van Antwerpen stelde de heer van Breda in deze ordonnantie (artikel 15) een college van erfscheiders in, dat tot taak had een rooilijn vast te stellen voor straten, waarin nieuwe huizen werden gebouwd⁶⁶. Uit artikel 16 blijkt, dat de breedte der Bredase straten doorgaans niet groot was. Niemand mocht banken op straat in of over de goot zetten maar alleen naast of aan de huizen.

Het stadsbestuur trof in latere jaren nog andere regelingen voor het veilig bouwen van huizen, zo in 1558, 1591, 1595 en 1613. De ordonnantie op de brand van 1 december 1591 houdt nog rekening met het bestaan van rieten daken in de stad. Artikel 19 liet toe, dat deze dakconstructie op de Haagdijk en het Ginnekenseinde bleef bestaan⁶⁷.

Onder René van Chalon, de eerste Nederlandse prins van Oranje, werden zijn vaders plannen voor de vestinguitleg voltooid. Tijdens zijn kortstondig bewind werd ook begonnen met de bouw van de Grote Watermolen, dicht bij de plaats waar de Mark de vesting binnenstroomt⁶⁸, terwijl geleidelijk aan op de Bolwerken windmolens werden geplaatst, zodat de stad van verre een levendig aanzien kreeg⁶⁹. Bij de inhuldiging van Willem de Zwijger als heer der stad in 1552 was de „moderne” vesting Breda gereed.

Uitbreiding der vestingwerken

De eisen van de tachtigjarige oorlog brachten een aantal wijzigingen in de vesting mede. De ingenieur Andries de Roy ontwierp in 1597 — sedert zeven jaar was de stad na Maurits' turf-schipexpeditie in Staatse handen — enkele verbeteringen, waarbij sommige bastions werden vergroot en van lange flanken voorzien. Bij de Ginnekenpoort werd een kazemat gebouwd terwijl voorts de aanleg van bedekte wegen plaats vond⁷⁰. Binnen de wallen kwam in 1613 de *Princen-Kaay* tot stand, waarvoor Philips Willem, Oranje's oudste zoon, de eerste steen had ge-

Brandweer”, *Jaarboek Oranjeboom* 2 (1949), 44-85.

⁶⁸ Van Goor, *o.c.* 59.

⁶⁹ Een aantal molens is te zien op het fraaie profiel van de stad, dat in 1651 werd gegraveerd door Abr. Santvoort (afb. 7). Zie F. A. Brekelmans, *Prenten van Breda*, Breda 1967, nr. 3. — Cf. Taxandria 26 (1929), 187-192.

⁷⁰ Van der Hoeven 87. — W. H. Schukking, „De betekenis van de vorsten uit het Huis van Oranje-Nassau voor de Nederlandsche vestingbouwkunde”, *Jaarverslag Oranje Nassau Museum* 1937, 8-21.

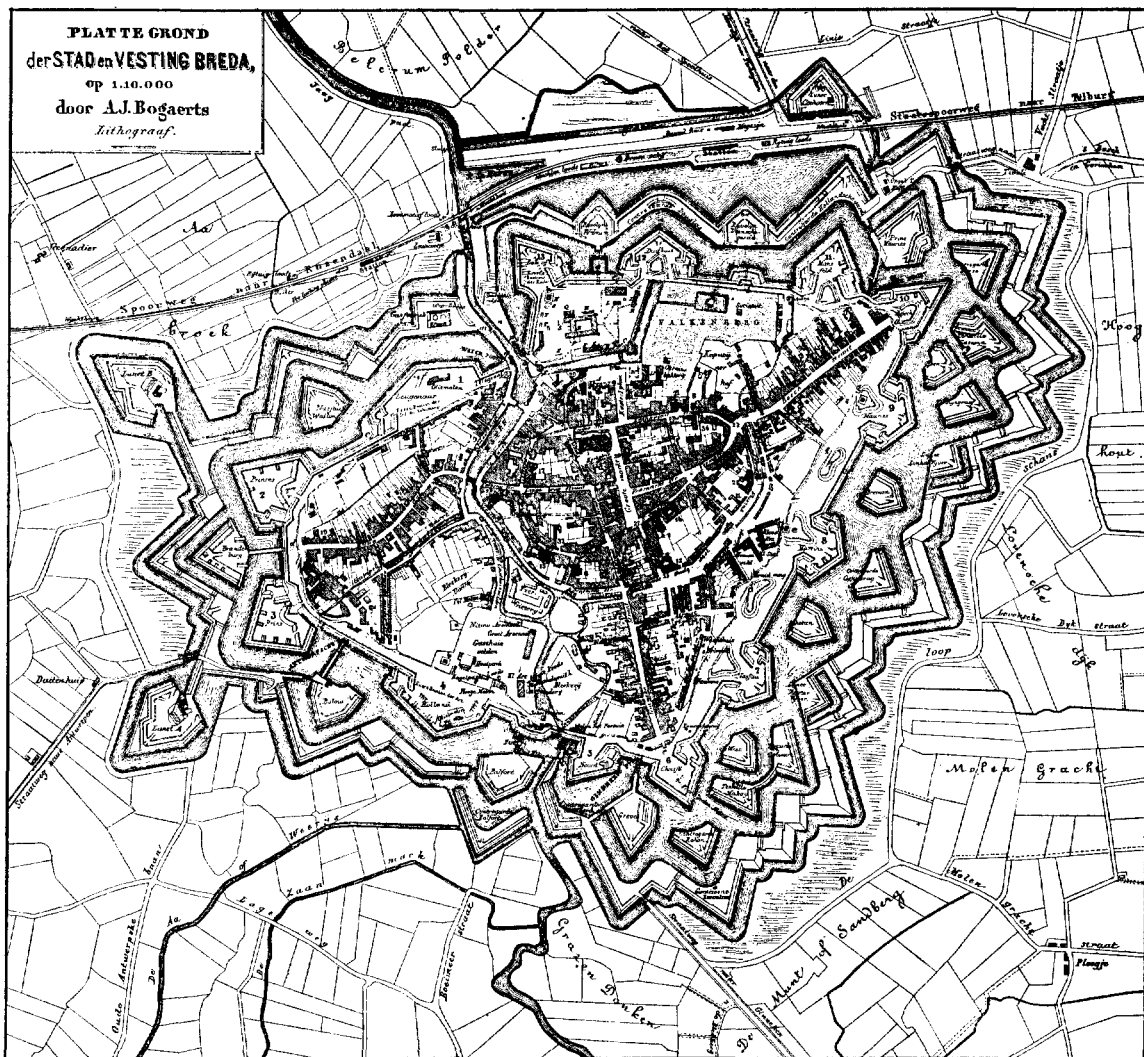

Fig. 3. Plattegrond van de stad en de vestingwerken omstreeks 1865 door A. J. Bogaerts.

legd 71. In dat jaar kwam ook de Hoge Brug gereed, die de Vismarkt verbond met een, achter de wallen gelegen, verloren hoek die de naam droeg „In Vlaenderen”; later is hier de Zoutstraat ontstaan 72. Na zijn broers overlijden liet prins Maurits in 1622 de fortificatiën hier en daar verbeteren. In 1624 kwamen er vijf hoornwerken bij: drie bij de stadspoorten, één achter het kasteel en één achter het klooster Catharinadal. Elk hoornwerk was 210 passen lang en 150 breed;

71 GAB, inv. nr. 12, fol. 26v°-27. De plechtigheid had plaats op 20 juni 1613.

72 De Zoutstraat heette in 1708 ook wel *Snoeckstrate*: „gestaan en gelegen alhier binnen Breda over de Hoogbrugge aen de suijszijde van de Snoeck ofte

de gehele hoofdwal bezat een omtrek van 4000 passen 73.

Onze gespannen verhouding met Frankrijk leidde in de jaren zeventig tot verdere uitbreiding der vestingwerken. Nadat de landmeter Christoffel Verhoff in 1677 reeds bestekken voor de nieuwe stadspoorten had gemaakt 74 vond in het jaar 1682 de uitvoering van een groot project plaats naar plannen van ingenieur Vleugels 75. De drie stadspoorten werden verplaatst, zodanig

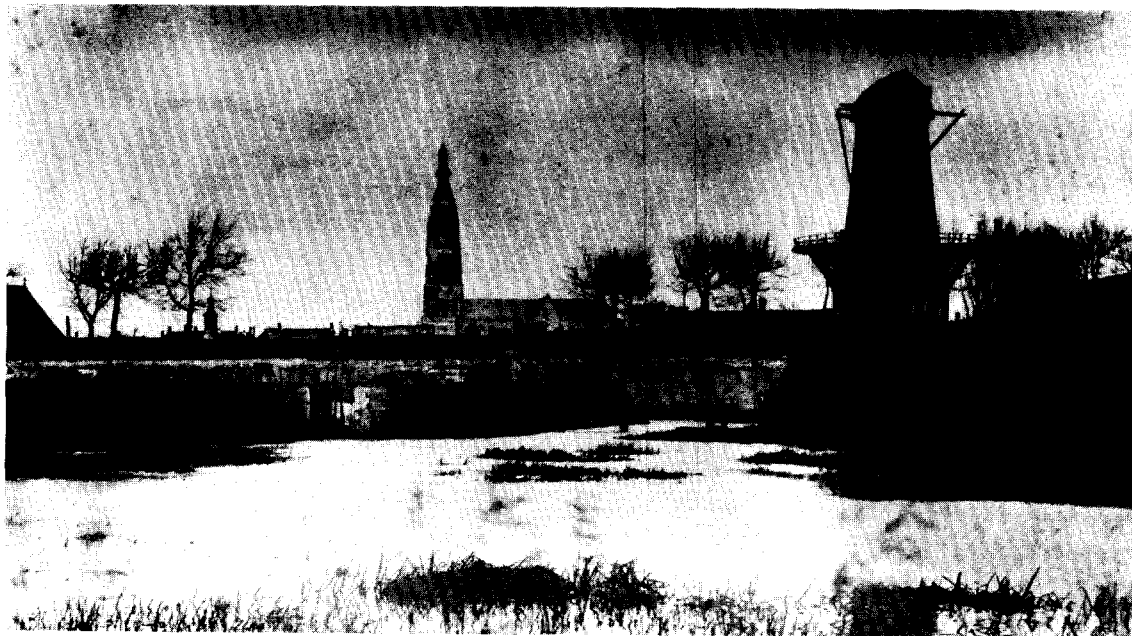
Soutstraete in Vlaenderen aldaer”. (GAB, R Breda 564, fol. 153v°).

73 Van der Hoeven 95.

74 Van der Hoeven 199.

75 Van der Hoeven 200.

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

Afb. 9. Bastion Noord met windmolen Het Fortuin bij de Grote Sluis in het zuidelijke deel van vesting-gordel voor de ontmanteling van de stad in de jaren 1870-'80. Op de achtergrond in het midden de O. L. Vrouwekerk en links het torentje van het huis Assendelft aan de Nieuwstraat. (Negatief Monumentenzorg)

Afb. 10. Waterpoort voor de ontmanteling van de stad in de jaren 1870-'80. Rechts het telegraafkantoor. (Negatief Monumentenzorg)

DE STEDELIJKE ONTWIKKELING VAN BREDA

Afb. 11. Het stadssilhouet omstreeks 1900 uit het zuidoosten. Van rechts naar links de middeleeuwse O. L. Vrouwekerk, de Sint-Antoniuserk van P. Huysers (1837), de kathedraal van de H. Barbara van P. J. H. Cuypers (1869, bij de plaats van de Markendaalse Kerk) en de kerk van O. L. Vrouw-Hemelvaart van J. J. Langelaar (1890), die in 1967 is afgebroken. De Sint-Barbarakathedraal zal binnenkort ook worden gesloopt. (Negatief Monumentenzorg)

Afb. 12. De Haven vanaf de Markendaalseweg gezien voor de demping in 1964. Links op de achtergrond het Spanjaardsgat en het Kasteel. Rechts achter de huizen de toren van de O. L. Vrouwekerk. (Foto Bern. van Gils)

dat voor elke poort een wapenplein ontstond. Voortaan kon men vanuit de poort alleen met een bocht de stad inrijden. Voor de aanleg van de toegangsweg bij de Antwerpsepoort moesten 36 huizen worden afgebroken. De hoofdwal werd verbeterd en grotendeels met bomen beplant. Na de voltooiing van het werk bezat men veertien aarden bastions, dertien ravelijnen en een aantal halve manen, contrescarpen en tenaillons. Op verschillende punten waren kroonwerken aangelegd ⁷⁶.

Ook de waterstaatkundige toestand onderging verandering. De Aa of Weerijds werd in 1682 afgedamd en stroomde toen niet meer via de Gampel en de Donk in de Mark, maar door een vroeger voor het turfvervoer uit Zundert gegraven kanaal ⁷⁷ ten zuiden der stad, dat uitkwam bij de Grote Watermolen. Vanaf dit jaar stroomden de rivieren de Mark en Aa via de Grote Sluis (afb. 9) in de stad. De Gampel en de Donk kregen alleen water van de Mark. Een verdere verbetering vormde in 1701 nog de verbinding van de vestingen Breda en Geertruidenberg door middel van de linie van de Munnikenhof en Den Hout ⁷⁸.

De laatste uitbreiding der vesting had in 1842 plaats na de afscheiding van België. Zij bestond in de aanleg van twee lunetten (A en B), gelegen aan de westzijde der stad ter zijde van de Antwerpsepoort ⁷⁹.

Nieuwbouw onder Republiek en Koninkrijk

De bebouwing in de binnenstad heeft sedert het begin der 17de eeuw geen spectaculaire uitbreiding ondergaan. In 1617 kwam de Vleeshal aan de Grote Markt gereed, in 1643 het vernieuwde Oudemannenhuis aan de Boschstraat en het Militair Hospitaal. Een nieuwe Waag kwam in 1659 aan de Vismarkt tot stand, terwijl de stadskraan, die reeds in de middeleeuwen be-

stond (afb. 3), op het einde der eeuw werd herbouwd ⁸⁰. Zij zou nog tot 1864 standhouden ⁸¹. De belangrijkste gebeurtenis op architectonisch gebied in dit tijdvak was echter de voltooiing van het kasteel onder het bewind van prins Willem III ⁸². De torenspits van de Grote Kerk, in 1694 door de bliksem getroffen, werd in 1702 in zwaardere vormen vernieuwd. In het jaar 1707 brachten Stad en Baronie op de hoek van Halstraat en Oude Vest een Tuchthuis tot stand, ingericht in de vroegere Saaihal ⁸³. Deze eeuw bezorgde de stad ook nog militaire gebouwen zoals het Arsenaal, de Hoge Barakken en de Lange Stallen. De openbare civiele gebouwen ondergingen weinig verandering; alleen het stadhuis kreeg in 1767 een nieuwe gevel naar ontwerp van Philips Willem Schonck ⁸⁴. Het in 1774 afgebrante Tuchthuis werd spoedig daarna herbouwd ⁸⁵ en de Latijnse school aan de Nieuwstraat onderging tezelfder tijd een verbetering ⁸⁶.

Behalve door een vrij groot aantal kaarten en tekeningen wordt de situatie van Breda in de 18de eeuw goed weergegeven door een plan-reliëf, dat berust in het Rijksmuseum (afb. 7) en waarschijnlijk afkomstig is uit het Koninklijk Kabinet te Den Haag. Het is vermoedelijk vervaardigd rond 1760 door de Bredase bakker Cornelis van Bergen, blijkbaar een groot amateur op het gebied van maquettebouw. Zo had hij de kathedrale kerk en toren van Boulogne in carton en hout nagemaakt evenals het kasteel van Breda „met alle de Apartementen, Kelders, Trappen, de grote Plaats ect., alles na de Voetmaat, zeer proper en net”.

Wie de maker van het Bredase plan-reliëf ook geweest is, hij moet de in 1744 verschenen stads-geschiedenis van Van Goor gekend hebben. De vestingwerken zijn vrijwel conform de in dat boek voorkomende „Grondteekening” op bladzijde 50 getekend, evenals het Valkenberg, het

⁷⁶ Van der Hoeven 202-204. De veertien bastions droegen de namen: Beckaf, Duifhuis, Mansfeld, Bospoort, Prins Maurits, Martini, Nassau, Chassé, Noord Bolwerk, Watermolen Bolwerk, Holland, Prince, Princesse, Leugenaar.

⁷⁷ H. van der Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout*, Zundert 1920, 316-317.

⁷⁸ Van der Hoeven 209.

⁷⁹ F. A. Brekelmans, „Het laatste vestingwerk van Breda”, *Jaarboek Oranjeboom* 19 (1966), 69-74.

⁸⁰ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* I 1, Utrecht 1912, 162-171.

⁸¹ *Verslag van den toestand der gemeente Breda*

over het jaar 1865, Breda 1866, 57.

⁸² Roest van Limburg, *o.c.* 177. — M. D. Ozinga „De strenge renaissancestijl in de Nederlanden”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 15 (1962), 10-34. — C. J. A. C. Peeters, „Beeldhouwwerk van het kasteel van Breda”, *Jaarboek Oranjeboom* 17 (1964), 50-60.

⁸³ A. Hallema, „Het Bredase Tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw” *Jaarboek Oranjeboom* 11 (1958), 104-137, en 12 (1959), 56-101.

⁸⁴ J. F. Corstens, „De Grootte Markt”, *Bredaniana* 1896, XXII-XXIV.

⁸⁵ *Jaarboek Oranjeboom* 12 (1958), 64-65.

⁸⁶ J. F. Corstens, „De triviale scholen”, *Bredaniana* 1897, LXXIII-LXXVII.

Gasthuis en de St. Wendelinuskapel. De maquette eindigt met de vestinggracht; de buitenste versterkingen zijn niet afgebeeld ⁸⁷.

Kerkenbouw

Een milder optreden der overheid jegens de dissidenten maakte in de tweede helft der 17de eeuw de inrichting van eenvoudige kerken mogelijk voor katholieken en lutheranen. De eerste groep had schuilkerken aan de Waterstraat, de Nieuwstraat en de Tolbrugstraat gesticht, welke gebouwen geleidelijk een fraaier interieur kregen ⁸⁸. De Lutherse gemeente, sinds 1619 naast de Spilshuur in de Nieuwstraat gehuisvest, ging in 1782 tot de bouw van een kerk achter de VeeMarktstraat over. Nog heden kerkt zij in dit vóór enkele jaren gerestaureerde gebouw, dat op de plaats staat van een vroeger achter een voorplein gelegen patriciërshuis ⁸⁹.

De 19de eeuw, die ook de katholieken van Breda meer vrijheid en welvaart bood, bracht hen de mogelijkheid tot het bouwen van echte kerken (afb. 11). De Nieuwstraatse schuilkerk werd het eerst door een echt bedehuis vervangen, een schepping van de Bredase architect Pieter Huysers (1781-1848) ⁹⁰. Het robuste classicistische gebouw, dat in 1837 plechtig werd ingewijd ⁹¹, onderging in 1964 een grondige restauratie. De Barbaraparochie van de Brugstraat liet door P. J. H. Cuypers de tweede kerk bouwen aan de Princenkade, vlakbij de Markendaalse kerk, die in 1868 werd afgebroken. De inwijding van het imposante neogotische gebouw had in 1869 plaats en zes jaar later werd de nieuwe kerk tot kathe-

draal van het bisdom Breda verheven. Helaas zou haar geen lang leven beschoren zijn. De slechte bouwkundige constructie zomede de ontvolking van de binnenstad hebben het bisdom doen besluiten de kerk per 30 maart 1968 aan de erediensdienst te onttrekken. De sloping wordt momenteel voorbereid ⁹².

De derde binnenstadsparochie, die van de Waterstraat, kwam eerst in 1890 tot een nieuwbouw van betekenis. Naar ontwerp van Cuypers' discipel J. J. van Langelaar verrees een neogotisch gebouw met hoge toren aan de gewezen Ginnekenbrug nabij de hoek Houtmarkt-Ginnekenstraat. Deze kerk werd reeds in 1966 ontruimd en is een jaar later onder slopershanden gevallen ⁹³. Haar verdwijning betekent mede een beduidende verarming in het silhouet van de stad. Weliswaar zijn aan de rand van de oude stadskern andere hoge gebouwen verzezen, zoals twee technisch-administratieve kolossen op het K.M.A. terrein en een enorme suikersilo langs de spoorlijn, maar deze betekenen zeker geen verfraaiing van de contouren van het stadscentrum.

De Joodse gemeente te Breda, die eerst in het begin der vorige eeuw is ontstaan, — vóór 1795 waren er geen Joden te Breda — hield aanvankelijk haar godsdienstoefeningen in het huis „De Blauwe Hand” aan de Haagdijk, totdat rond 1840 gelden beschikbaar kwamen voor de bouw van een echte synagoge. Deze verrees in 1844 aan de Schoolstraat. Met zijn eenvoudige classicistische gevel, die niet boven de straatwand uitstak, heeft het gebouw tot de Duitse bezetting stand gehouden, waarna het inwendig is vernield. Na de oorlog is het pand tot woonhuis ver-

⁸⁷ Rijksmuseum Amsterdam, Inv. Ned. Mus. M 1002. Een commissie uit de Raad van State vertoefde van 9-11 juli 1767 te Breda voor het verpachten van de tienden. Van hun reis bestaat een door Pieter Verbruggen geschreven journaal, dat niet alleen over bakker Van Bergen, maar ook over de stad Breda veel wetenswaardigs mededeelt. Zie G. C. Postma, „Met een statencommissie op reis naar Brabant in 1767”, *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant* 1943, 64-91. De hier door mij gegeven vergelijking van de maquette met platen in het werk van Van Goor is ontleend aan een getypte nota uit 1934 van de toenmalige conservatrice van het Stedelijk Museum te Breda, mejuffrouw J. H. H. Houwing (GAB, Collectie kaarten en afbeeldingen 1958-171). Zie ook *Dagblad van Noord-Brabant* van 11 oktober 1934.

⁸⁸ J. L. M. de Lepper, „De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666”, *Jaarboek Oranjeboom* 19 (1966), 32-68. — Dezelfde, „Stadhouder Goswinus

van Bernagien en de Bredase katholieken”, *Jaarboek Oranjeboom* 20 (1967), 35-69. — De kerk aan de Brugstraat werd in 1709 verfraaid, die aan de Waterstraat in 1715.

⁸⁹ D. Dooremans, *Inventaris van het archief der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Breda*, Breda 1966, 6. — P. Scherft, „Woonde Marnix in het huis „Repos Alieurs” te Breda?”, *Jaarboek Oranjeboom* 10 (1957), 142-147.

⁹⁰ Hij was o.a. de ontwerper van de raadhuisen te Zundert (1828) en Steenberg (1829). Een familielid van hem was Hermanus Huysers, die in 1792 de raadhuisen van Ginneken en Princenhage stichtte. Enkele aantekeningen over deze bouwkundige familie geeft *De Ghulden Roos* 21 (1964), 120. — Zie ook *Jaarboek Oranjeboom* 13 (1960), 53. — *In Zundert staat een Huis*, Zundert 1967, 17. — *Uit stad en land van Steenberg. Gedenkbundel bij gelegenheid van de herdenking Steenberg 500 jaar Nassastad* 1958, 85.

⁹¹ L. van Roosmalen, *Z. D. H. C. L. Baron van*

bouwd. Vanaf de stichting was hier ook een Joodse school ondergebracht ⁹⁴.

Ontwikkeling na 1850

De omvang der binnenstad is gedurende deze eeuwen niet veranderd. De opkomst van de nijverheid begon er in het midden der eeuw plaatsruimte te eisen, die zeer moeilijk te vinden bleek. Zo werd reeds de stichting van een machinefabriek op een der eilandjes in de Mark vermeld ⁹⁵. In 1858 had de stad zelf haar „Gaz-Fabriek” gebouwd op het Waterlunet buiten de Waterpoort ⁹⁶.

Reeds spoedig na 1850 kreeg Breda aansluiting op de spoorlijn Antwerpen-Rotterdam, waarvan de zijtak (via Etten) naar Breda in 1855 in gebruik werd genomen. Het station werd gebouwd achter de herberg „Het Zwaantje” aan de linker Markoever en was alleen te bereiken langs de Waterpoort. Acht jaar later openden de Staatspoorwegen hun lijn Breda-Tilburg, waarvoor een station werd gesticht in de noordelijke vestingwerken nabij het Lunet Coehoorn ⁹⁷. De beide spoorlijnen en de stad konden eerst naar elkaar toegroeien na de ontmanteling der vesting Breda, die kort hierna plaats vond. Het Koninklijk Besluit van 12 september 1867, waarbij bepaald werd, dat de vesting Breda voortaan tot geen klasse zou behoren, was van grote betekenis ⁹⁸. Hierdoor stond niets meer aan de feitelijke eliminatie der wallen en grachten in de weg.

De ontmanteling, die ongeveer tien jaar vergde, stelde het gemeentebestuur direct voor grote stedeboouwkundige problemen. Het voornaamste was, hoe de van haar keurslijf ontdane binnen-

stad moest worden aangepast aan de nog groten-deels landelijke omgeving. Voor zover thans valt na te gaan zou het de toenmalige stadsarchitect Gerardus Lamers ⁹⁹ zijn geweest, die de uitleg van Breda in deze periode heeft volvoerd. Als dit zo is, danken wij aan hem de brede, van grote visie getuigende toegangen van Nieuwe Haagdijk, Nieuwe Ginnekenstraat en Nieuwe Boschstraat. Ten zuiden van het vanaf 1863 eenzaam gelegen en slechts via de Bosschepoort te bereiken station S.S. werd in de jaren 1875-1880 een voor die dagen riante wijk gesticht, het zogenaamde Noorderkwartier. Hier verzezen veel huizen in Antwerpse trant met witte gepleisterde lijstgevels. In dit gebied lagen de Willemstraat, Frederikstraat, Hendrikstraat, de Academie- en Delpratsingel. Tussen Tramsingel en Haagdijk ontstond een minder welvarende buurt, gevormd door de straten: Middenlaan, Leuvenaarsstraat, Nijverheidssingel en dwarsstraten.

De oppervlakte van het oude, door de omtrekken der stadswallen bepaalde grondgebied van Breda is tot 1927 onveranderd gebleven. In dat jaar werden een groot deel van de gemeente Teteringen en delen van de gemeenten Princenhage en Ginneken en Bavel aan Breda toegevoegd ¹⁰⁰. Tengevolge van de bevolkingsexplosie en structurele veranderingen is de landhonger der stad ondanks de twee daarop gevolgde annexaties van 1942 en 1961 echter nog altijd niet gestild.

Terwijl rond de oude stadskern na 1945 in ijlt tempo nieuwe wijken ontstonden, is ook in de binnenstad op bouwkundig en verkeertechnisch gebied veel veranderd. Reeds in 1939-1940 werd van de Mark, de levensader der stad, het ge-

Wijkerslooth, bisschop van Curium, in het Seminarie van Breda, den 10 december 1837, ter gelegenheid der plechtige inwijding der St. Antoniuskerk, 's-Hertogenbosch 1838. — F. J. Hoppenbrouwers, *De plechtige inwijding der St. Antoniuskerk te Breda*, Breda 1838.

⁹² J. L. M. de Lepper, *Afscheid van Sint Barbara, geschreven en in druk verspreid in verband met de sluiting der kathedrale kerk van Sint-Barbara te Breda op 30 maart 1968*.

⁹³ (J. L. M. de Lepper), *Herinnering aan de parochie van Maria Hemelvaart te Breda*, 1966.

⁹⁴ De bouw der synagoge in de Schoolstraat werd op 3 juni 1844 aanbesteed. — *Bredasche Courant* dd. 21 mei 1844. Zie overigens over de opkomst der Joodse gemeente te Breda een dossier met aantekeningen ten gemeentearchieve. Een afbeelding der synagoge bij F. A. Brekelmans, *Breda in oude Ansichten*, Zaltbommel 1967, 15.

⁹⁵ *Het Peilglas*. Extra nummer van het personeelsorgaan ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan

van de N.V. Machinefabriek „Breda” voorheen Backer en Rueb 16 (1962), nr. 9.

⁹⁶ H. J. M. van den Akker, *De Bredase Gasfabriek. 1858-1958*, Breda 1959, 13.

⁹⁷ J. G. C. van de Meene, „De geschiedenis van het station Breda”, *Op de rails. Maandblad van de Nederlandsche Vereeniging van belangstellenden in het Spoor- en tramwegwezen* 34 (1966), 183-191.

⁹⁸ Van der Hoeven 279.

⁹⁹ Gerardus Lamers, geboren te Grave 21 jan. 1839. Hij werd m.i.v. 1 januari 1875 benoemd tot stadsarchitect bij raadsbesluit van 5 december 1874; hij overleed te Breda op 12 juli 1901. Tevoren was hij provinciaal opzichter van de waterstaat.

¹⁰⁰ *De annexatieplannen van het gemeentebestuur van Breda in 1921 en de bestrijding dier plannen door de gemeentebesturen van Princenhage, Ginneken en Bavel en Teteringen*. Zundert 1924.

deelte gedempt, dat lag tussen de Tolbrug en de Fellenoordstraat. Bij gebrek aan doorstroming werd de oude Haven (afb. 12) nu een onwelriekende gracht, wier demping reeds spoedig werd geëist. De in 1957 vastgestelde Bebouwingsverordening „Binnenstad N.O.” heeft inmiddels tot ingrijpende doorbraken geleid¹⁰¹. De intimiteit van het gebied tussen Boschstraat en Valkenberg werd verbroken door de aanleg van de Kennedylaan; het schilderachtige Zwaanstraatje verdween geheel en de Bouwerijstraat grotendeels. De lage bebouwing aan de Vlaszak en Beyerd is geheel geamoveerd met de 16de eeuwse restanten der Gasthuiskapel. Alzo geschiedde ook met de Kloosterstraat en het pittoreske einde van de Vee-marktstraat. De vrijgekomen grond doet nu slechts als parkeerterrein dienst. De vroeger nogal besloten gelegen Houtmarkt verloor haar karakter eerst door de sloping van de gehele zuidwand, later nog verder door de afbraak van de

¹⁰¹ Raadsbesluit dd. 13 februari 1957. Gedrukte raadsnotulen 1957, 27-42. Een nadere omschrijving van deze doorbraken bij C. Peeters, „Operaties in Breda”, in *Brabantia* 11 (1962), 141-158. De verwachtingen

kerk aan de Ginnekenstraat. De Karnemelkstraat en een daarachter gelegen gang zijn ook geheel verdwenen voor de aanleg van een verkeershoefijzer, dat rond de middeleeuwse stadskern loopt. Tenslotte vond in 1964 de Haven haar einde, niet door demping, maar door de bouw van een parkeergarage in de oude Markbedding!

Het middeleeuwse stratenpatroon in de stadskern zelf is echter bewaard gebleven, evenals de voornaamste openbare gebouwen, die sedert de middeleeuwen zijn gesticht. Ook wordt het centrum van Breda nog door een groot aantal woonhuizen met kunsthistorische waarde gestoffeerd. De definitieve monumentenlijst van 1965 en de aanwijzing van de oude stadskern tot beschermd stadsgezicht in 1967 geven een zekere waarborg, dat de schoonheid uit het verleden, die ons thans nog rest, aan het nageslacht kan worden doorgegeven.

ten aanzien van de sloping van een gedeelte van de Catharinastraat zijn gelukkig tot heden niet in vervulling gegaan.

SUMMARY

THE URBAN DEVELOPMENT OF BREDA

Breda arose as a rural settlement from a domain (*villa*) with a manor (*mansio*) probably located on the site of the present block of houses between the canal and the Church of Our Lady. Around the *mansio* lay the *kouwer* (*cultura*), this term having survived in the name of the *Katerstraat*. Later, there was an allodial fortified castle (*castellum*), the first mention of which dates from around 1198 and which probably served to protect the toll rights of the lords of Breda.

An important role in the growth and economic development of the town has been played by the Mark River, Breda being located at its confluence with the Aa or Weerij's River.

The thirteenth century saw Breda's transition from a rural village to a town. In 1252, Hendrik IV of Breda granted a charter representing the legitimation of a long-established situation. At this time, in any case, the *Gasthuis* (hospital) had already been built outside the (later) town walls. The first mention of the Beguinage dates from 1267, and that of the Church of Our Lady from 1269.

As a city, Breda was first provided with forti-

fications in the period of temporary direct rule by the dukes of Brabant (1327-1339). This work was completed after 1350 under Jan van Polanen, Lord of Breda. In their plan the walls of Breda had a certain resemblance to those of Louvain. The surface area of the town within the walls was 30 hectares and its greatest diameter amounted to only 650 metres, making it one of the smallest towns in the dukedom of Brabant. In 1437 its population was about 3500.

Jan van Polanen also built a new castle which was undoubtedly located on the site of the present structure. Under Count Engelbrecht I of Nassau, the town first obtained a church of great beauty and richness: the Church of Our Lady. The construction of this church lasted from 1410 to 1536, but its great tower was already completed in 1509. In the same period there were also three chapels, St. Wendelinus' (later the Walloon church) on the Katerstraat, Markendaal Chapel on the Haagdijk, and St. Just's, on the Ginnekenseinde.

Under Count Hendrik III of Nassau (1483-1538) the medieval castle was renovated in the

Renaissance style, but as a result of his early death part of one wing remained unfinished and another was not begun. Only at the end of the seventeenth century was the beautiful Castle completed by William III of Orange.

A second important project initiated by Henry III of Nassau was the extension of the fortifications and the construction of earthworks; this work was carried out between 1530 and 1545. He is also to be credited with issuing sound building specifications after the great fire of 1534 and with establishing a premium for the construction of houses with a "hard" roof instead of the earlier thatching. The building of houses with brick outer walls was also encouraged.

Under René of Chalon, the short-lived son of Hendrik III, the fortifications were completed. Soon thereafter, the Eighty Years War made their further elaboration necessary, especially after the Twelve Years Treaty, but even so the town fell to the Spanish general Spinola in 1625. The last major improvement in the fortifications was carried out in 1682. The town gates were given new locations, the main wall was planted with trees, and the Weerij's River was led into the moat at another point.

The seventeenth century brought the construction or renovation of several public buildings, including the Meat Market, the Old Men's Almshouse, the Military Hospital, and the House of Correction. The spire of Our Lady's Church, which had been destroyed by fire in 1694, was rebuilt in the style of that time. The "hidden" Catholic and Lutheran churches founded in this century developed in the eighteenth and nine-

teenth centuries into large churches which did much to give the city its character. Even in 1782 the Lutherans built their new church on a hidden site behind a row of houses. Of the three Catholic churches dating from the eighteenth century, one had a Neo-Classic successor, the other two Neo-Gothic ones. One of the latter was demolished in 1967, and the other is to follow shortly. The Jewish congregation, first established in the beginning of the nineteenth century, built a Neo-Classic synagogue in 1844.

Breda was connected to the railway network in 1855 and 1863, but a good connection between the two stations and the centre was not achieved until the town walls were demolished between 1870 and 1880, which also led to a marked expansion, both industrial and residential. Although three neighbouring municipalities have been annexed, this expansion is still continuing.

The redevelopment plans adopted in 1957 have already caused radical changes in the character of the old core. Some characteristic streets have been entirely or partially demolished, and what was left of the beautiful Harbour was converted into an underground parking place in 1964. The circular medieval street pattern has in essence been retained, however. The major medieval and later monuments have been preserved: Our Lady's Church, the Walloon church, the Beguinage, the Castle, the Meat Market, the Old Men's Almshouse, and St. Just's Chapel. The Monument Law of 1961 gives a restricted guarantee that this invaluable cultural heritage of Breda will be protected against further encroachments.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

BREDA

Onder bescherming van een burcht ontwikkelde Breda zich tot een stad, die in 1252 een eerste handvest kreeg. Aanleg van de eerste versterkingen vond pas plaats tussen 1327 en 1339. Ommuring voltooid na 1350 onder heer Jan van Polanen, die ook een nieuw kasteel liet bouwen. De stad had een bloeiende laken- en wolhandel maar bleef toch van bescheiden omvang, totdat onder Hendrik III van Nassau (1483-1538) een belangrijke uitbreiding tot stand kwam, waarbij drie voorsteden binnen de nieuwe omwalling kwamen te liggen. Hendrik III verving ook het 14de-eeuwse kasteel van Jan van Polanen door het huidige kasteel in renaissancestijl, dat onder koning-stadhouder Willem III voltooid zou worden. De O.L. Vrouwekerk had haar huidige gedaante gekregen in de loop van de 15de en de eerste decennien van de 16de eeuw.

Na uitbreidingen van de vestingwerken tijdens de tachtigjarige oorlog vonden de laatste verbeteringen aan de fortificaties plaats in 1682, toen onder meer stadspoorten werden verplaatst. In de 17de eeuw werd een aantal openbare gebouwen gesticht of vernieuwd, o.a. vleeshal, oudemannenhuis en tuchthuis. Het stadhuis kreeg zijn tegenwoordige gedaante in 1766-'68.

Na de slechting van de vestingwerken in 1870-'80 breidde de stad zich sterk uit. De laatste jaren heeft het stadsbeeld schade geleden door het wegbreken van enige karakteristieke straten en demping van de Haven, waar een ondergrondse parkeergarage werd aangelegd. Bovendien werd de neogotische kerk van Maria Hemelvaart uit 1890 in 1967 afgebroken. De kathedraal van Sint Barbara (P. J. H. Cuypers, 1866-'69) aan de Prinsenkade wacht binnenkort hetzelfde lot. Be waard blijft daarentegen de St. Antoniuskerk, een uitstekend voorbeeld van neoclassicisme door Pieter Huysers, 1836-'37.

Grote of O.L. Vrouwekerk. Driebeukige kruisbasiliek in Brabantse gotiek met kooromgang en imposante westtoren. Het koor in 1410 begonnen. Dwarspan en schip gereed tegen 1470. Toren 1468-1506, spits met peervormige bekroning 1509, na een brand in 1702 vervangen door de huidige barokke spits. Zijkapellen van het schip eerste kwart 16de eeuw. Kooromgang 1525-1536; O.L. Vrouwekapel voltooid in 1533.

Koorbanken uit het midden der 15de eeuw;

koperen doopvont, in 1540 geplaatst en vermoedelijk Mechels werk; houten koorhek met koperen spijlen, in 1581 met oudere onderdelen samengesteld. Preekstoel met doophek, midden 17de eeuw. Orgel met aan het rugpositief overblijfselen van een orgel uit 1534 met beschilderde vleugels uit het midden van de 17de eeuw. Prinsensbank, 1663. Drieluik, 1550, trant van Jan van Scorel. Gesneden renaissance-hek, omstreeks 1530 voor de O.L. Vrouwekapel.

Talrijke grafmonumenten en epitafen o.a. de geschonden tombes van Jan I en Jan II van Polanen, eind 14de eeuw; grafretabel voor Engelbert I van Nassau en zijn zoon Jan I met hun echtgenoten, waarschijnlijk tussen 1440 en 1443, ingrijpend hersteld in 1860; grafmonument voor Engelbert II van Nassau en Cimburga van Baden met liggende figuren van de overledenen en de in albast gehouwen figuren van vier veldheren uit de oudheid, die de dekplaat torsen, waarschijnlijk tussen 1526 en 1538, toegeschreven aan Thomas Vincidor; gehavend monument voor Frederik van Renesse, midden 16de eeuw. Vier natuurstenen epitafen in de trant van Cornelis Floris, midden 16de eeuw; epitaaf voor Dirk van Assendelft en Adriana van Nassau, midden 16de eeuw. In het koor een gegraveerde koperen grafplaat voor de kanunnik Willem van Galen, vermoedelijk gemaakt in Mechelen omstreeks 1540.

Een viertal muurschilderingen uit de 15de en 16de eeuw; laat-15de-eeuwse gewelfbeschilderingen en op het gewelf van de O.L. Lieve Vrouwekapel renaissance-beschilderingen uit 1533.

Kasteel. Renaissancepaleis voor graaf Hendrik III van Nassau. Vier rond een binnenplaats gelegen vleugels, grotendeels 1536-'38 door Thomas Vincidor van Bologna. Onder koning-stadhouder Willem III kwamen in 1680-'81 de zuidvleugel en het zuidelijke deel van de oostvleugel tot stand naar ontwerp van Jacob Roman in een aan de 16de-eeuwse delen aangepaste trant. In 1826 ingericht tot Kon. Mil. Academie en daarbij ingrijpend gewijzigd en van een nieuwe bovenverdieping voorzien. (Resten van de korinthische orde en de grillige topgevels der oude bovenverdieping zijn in 1962 teruggevonden). Veelhoekige torens op de hoeken van de oostvleugel met een geleding verhoogd in 1964.

Ten zuid-westen van het kasteel de *Graaaten* en de *Duiventoren*, beide zevenhoekig, over-

kluisd met een stergewelf en verbonden door een muur, waarin de als *Spanjaardsgat* bekende waterpoort. Aan het Kasteelplein aan de zuidzijde, buiten de omgrachting, het *Gouverneurshuis*, omstreeks 1606 gebouwd voor Justinus van Nassau, met hoektorentje; gewijzigd 1790, uit welke tijd de Lodewijk XVI-ingangspartij dateert.

Stadhuis. Gebouwd naar ontwerp van Ph. W. Schonck, 1766-'68.

Oudemannenhuys, thans Cultureel Centrum „De Beyerd”. Gevel met gekoppelde pilasters en natuurstenen poort met fronton en beelden, 1643.

Waalse Kerk. Gebouwd voor 1440 als Sint-Wendelinuskapel, sinds 1535 Begijnenkerk en in 1590 in gebruik genomen als Waalse Kerk. Eenbeukig gebouw waarvan de kruisribgewelven beeldhouwde sluitstenen hebben.

Bagijnhof. Vermeld in 1267 en in 1535 naar deze plek overgeplaatst. De huidige woningen dateren uit de 17de en 18de eeuw; de kapel is gebouwd door A. van der Aa in 1836-'37.

Lutherse Kerk. Eenvoudige zaalkerk in gotiserende trant, gebouwd 1782-'84. Te bereiken door een poort aan de Veemarktstraat.

AVERBODE

Norbentijnerabdij. Gesticht in 1128, thans grotendeels bestaande uit barokke gebouwen, met uitzondering van het gotische *poortgebouw* (1379) en enkele delen uit de renaissanceperiode.

Abdijkerk. Combinatie van een langgerekt, driebeukig koor en een als centraalbouw opgevat schip, gebouwd van 1664-1701 naar plannen van Jan van den Eynde II uit Antwerpen. Een dergelijke aanleg verwant aan de Sint-Pietersabdijkerk te Gent (Huysers, 1629-'45).

Koorbanken door Octavius Herry, 1667-'72; gedeelte van een oksaal door Cornelis Lowijs, uitgevoerd door Jasper van der Steen uit Mechelen, 1668-'70 (middengedeelte verwijderd in 1773); hoogaltaar naar tekening van F. Houssart, uitgevoerd door D. G. Bayar, 1753-'57; zijaltaren door Peeter Scheemakers, 1702.

In de sacristie en de kapittelzaal Lodewijk XV-betimmeringen door Houssart, 1744-'53.

Abtsvleugel aan de noordzijde van de kerk, naast de in 1701 voltooide toren, in classicistische barok, 1712-'31.

DIEST

Tot ontwikkeling gekomen bij een burcht op het kruispunt van de handelsweg Brugge-Keulen en de rivier de Demer, kreeg Diest stadsrechten in 1228. In de middeleeuwen belangrijk centrum van lakenindustrie. Andere bronnen van bestaan bierbrouwerijen en wijnbouw. Er lagen in de 14de eeuw om de stad 49 wijngaarden. In 1365 werd een begin gemaakt met de aanleg van een ommuring met dertien torens van zandsteen en acht poorten. Verbetering van de fortificaties onder graaf Hendrik III van Nassau. Na verovering door de Fransen in het begin van de 18de eeuw is een groot deel van de versterkingen afgebroken. De opeenvolgende belegeringen in de tachtigjarige oorlog en daarna hadden inmiddels een einde gemaakt aan de welvaart van de stad. In de 19de eeuw opleving van industrie en handel. Tussen 1839 en 1858 aanleg van een nieuwe vestinggordel als onderdeel van een verdedigingslinie tegen een mogelijke Hollandse inval. Hier van bestaan nog enkele delen; o.a. het fort Leopold en de citadel.

Kasteel. In het stadspark de Warande overblijfsels van het op een heuvel gebouwde, in 1512 verwoeste kasteel, o.a. de onderbouw uit de 11de eeuw van een vierkante toren.

Sint-Sulpitiuskerk. Brabants-gotische kruisbasiliek met kooromgang en straalkapellen, kapellen tegen de zijbeuken en onvoltooid westtoren. Koor begonnen in 1321 door Pierre de Savoie, voortgezet in het laatste kwart van de 14de eeuw door Hendrik van Tienen en in het tweede kwart van de 15de eeuw door Plissis van Vorst, voltooid in 1449. Schip vanaf 1455 door Mattheus de Layens, voltooid door Anthonis Keldermans, 1484. Onderbouw toren door Laureys Keldermans 1532-'54, naar ontwerpen van Willem de Visscher. De koordispositie met drie straalkapellen in aanleg verwant aan St. Père-sous-Vézelay, 13de eeuw.

Laatgotische koorbanken, eind 15de eeuw; gebrandschilderde glazen, 15de en 16de eeuw; sacramentshuisje in renaissancevormen, 1615; barok hoogaltaar door Michiel van der Voort I, 1724; preekstoel door Guilielmus Kerrix, 1737. Houten beeld van Maria, 13de eeuw.

O.L. Vrouwekerk. Kruisbasiliek met zuilen. Koor voltooid 1255; kerk gewijd 1288. Van de na 1580 ingestorte, zware westtoren staat nog de onderbouw. In de kerk een vroeg-renaissance ko-

peren doopvont afkomstig uit de bedevaatskerk van Scherpenheuvel.

Bagijnhof. Sint-Catharinakerk. Driebeukige hal-lekerk met dwarspand, vroeggotische zuilen en latere houten overwelfing. Schip omstreeks 1318; koor omstreeks 1329; dwarspand omstreeks 1345 waarschijnlijk door Jan van Kessel. Inventaris: gotische piëta; laatgotisch triomfkruis, gesneden koorhek omstreeks 1670 en preekstoel van Jan Mason, 1671.

Rijke barokke *toegangspoort*, 1671, en *huizen* uit de 17de en 18de eeuw.

Ruïne van de Sint-Janskerk. Driebeukige, vroeggotische kruiskerk met westtoren, ruïne sinds 1578-'80, geconsolideerd 1853. Noordbeuk tussen 1264 en 1297; koor 1297-1330; overige delen 14de-15de eeuw.

Augustijnerkerk, thans Sint-Barbarakerk der kruissheren. Eenbeukige barokkerk, 1656-na 1673. Barok meubilair, o.a. een altaar, 1651, door Peeter Verbruggen, afkomstig uit de abdij van Averbode.

Lakenhal. Gotisch gebouw uit 1346; het inwendige met zware natuurstenen zuilen en vlakke zoldering. Ruïne vanaf het einde van de 16de eeuw tot aan de restauratie in 1962.

Watermolen op de Demer, aan de Ezeldijk. Gebouw met vier trapgevels, natuurstenen banden en kruiskozijnen, 1553-'54.

Refugie van de abdij van Averbode, 15de eeuw.

Spijker, oude refugie van Tongerlo, 16de eeuw.

Hof van Nassau aan de Graanmarkt, gebouwd onder Hendrik III van Nassau in 1516, met trapgevel en veelhoekige traptoren.

Stadhuis. Classicistische barok, 1726-'35 door Guilielmus Kerrix II. Kelderverdieping, deel van het oude schepenhuis, omstreeks 1320, met natuurstenen pijlers en kruisribgewelven, thans stedelijk museum.

Woonhuizen. Behalve vele huizen uit de 17de en 18de eeuw telt Diest een aantal vakwerkhuisen uit de 16de eeuw, o.a. „t Dambord”, hoek Schotel- en Ketelstraat, met overkraagde verdiepingen en houten kruiskozijnen. Tegenover dit huis een vakwerkhuis, waarvan de verdieping is overgekraagd op geprofileerde consoles.

BOKRIJK

Openluchtmuseum in het provinciedomein Bokrijk bij Hasselt. Het museum bestrijkt de Nederlandstalige helft van België.

Overeenkomstig het resultaat van het boerderijonderzoek is men uitgegaan van drie cultuurlandschappen: 1 een arm heidelandschap met een archaische vakwerkbouw (de Kempen), 2 een vruchtbaar heuvelland met als eindontwikkeling de gesloten hoeve (Zuid-Limburg, Brabant en Zuidoost-Vlaanderen), 3 een vruchtbare laagvlakte met de omwaterde drie- en vierzijdenhoeve (Waas- en Meetjesland en West-Vlaanderen). Dientengevolge behoort het Bokrijkse museum tot het dorptype: de gebouwen worden, per cultuurlandschap, gegroepeerd tot een aaneensluitend geheel, dat een dorp of tenminste een gehucht is.

Voor de *Kempen* werd de bekende driehoekige aanleg toegepast; dit Kempische dorp is grotendeels gereed.

Voor *Zuid-Limburg* (= *Haspengouw*) werd de plattegrond uit omstreeks 1845 van het dorp Ulbeek als uitgangspunt gekozen. De wegeaanleg en een huis zijn klaar.

Voor de provincies *Brabant, Oost- en West-Vlaanderen* is telkens een klein gehucht voorzien. Van Oost- en West-Vlaanderen zijn al enkele belangrijke bouwsels aanwezig.

De belangrijkste al herbouwde monumenten zijn: een Kempisch zaalkerkje uit de 10de of 11de eeuw, opgetrokken uit keien; een West-Vlaams lemen boerenhuis uit 1507 met houten schuur uit 1539; een Kempische boerderij waarvan de geschiedenis terugreikt tot omstreeks 1200; een monumentale schuur uit de Scheldepolder van voor 1750; een Kempische boerderij die gedeeltelijk uit de tijd omstreeks 1500 stamt; een 18de-eeuwse herberg. Op het Kempische dorpsplein met zijn eeuwenoude eiken staat een 16de-eeuwse schepenbank. Verder zijn er watermolens uit de 18de eeuw en windmolens, o.a. een standerdmolen uit 1788.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouw H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poortierstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Belijes, Drs. C. Boschma, Prof. Dr. W. Pb. Goolbaas,

Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf,

Prof. Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke,

Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN